ДІЙОВІ ОСОБИ:

Стеся

Василь Хмарний

Остап Макосій

Прокіп Скряга

Мусій Шенчик

Лук'ян Ілько

Дубровський, суддя Житомирський

Лабенцький підсудки.

Виверський /

Княгиня Вількомірська

Граф Ружинський

Графиня Брагінська

Авраам Цвікловіц

Лія

Пан Пшепюрковський

Пан Пауша

Пан Лозка

Пан Прозка

Пан Мишка

Возний

Корчмар

Бабуся з дідком

Секретар Дубровського

Лейзер

Особи в балеті: цехмістер, підскарбій, лавники 1, пан Круп'янка, 6 кравців і 6 кравчих.

1 Л а в н й к — невисока службова посада в середньовічному ремісницькому цеху.

Шляхтичі, гайдуки, жовніри, городяни і городянки. Діється в Житомирі 1768-1769 рр., крім II дії, яка відбувається в корчмі.

ДІЯ ПЕРША

Зала в палаці пана Дубровського, судді гродського Житомирського. Товсті мури, дужна стеля, глибокі лучкові вікна, важкі меблі, пишна, але хмура розкіш.

Ліворуч — стіл, покритий оксамитним килимом, що спускається до самої землі. На столі канделябр, розп'яття, пісочний годинник, великі книги, папери. Біля стола — важке готичне крісло. Позад нього готичний монументальний камін. Праворуч — вхідні двері, просто — великі важкі дзері, обабіч яких стоять два вартових гайдуки з топірцями.

І

Підсудок Лабенцький, стоячи край стола, розбирає папери та перегортає велику книгу у важкій оправі.

Увіходить жовнір і подає Лабенцькому листа з великою печаткою.

Ж о в н і р. Лист до вельможного пана судді від його мосці регіментаря Стемпковського. (Виходить).

Лабенцький розпечатує листа і кладе його на стіл.

Г а й д у к (увіходить). Там знов прийшла та дівчина, що питалася пана судді. Плаче і дуже просить.

Л а б е н ц ь к и й. Нехай чекає. Зараз не можна. Пана судді ще немає?

Г а й д у к. Немає.

Л а б е н ц ь к и й. Іди. (Гайдук виходить). Не бачили тут твоїх сліз — теж... вештаються...

Увіходить суддя Дубровський, невелика на зріст, суха людина з живим блискучим поглядом, гордою поставою, тонкими рисами нервового обличчя. Чорне волосся трохи посивіло на висках, а чорні, довгі вилискуваті вуси опускаються вниз із боків червоних уст,

відтіняючи матову блідість рівно виголеного обличчя. Суддя вдягнений у чорний старопольський жупан, а поверх нього оксамитний недовгий кожушок. Шаблі при ньому немає. Підійшовши до стола, він киває Лабенцькому, що поштиво вклоняється йому, і сідає в своє крісло.

Д у б р о в с ь к и й. Готові ордери до возного?

Л а б е н ц ь к и й. Так, ясновельможний пане суддя. Готові. (Подає).

Д у б р о в с ь к и й (підписує). Зараз же надіслати. Далі що? Листів не було?

Л а б е н ц ь к и й (подає). Лист від регіментаря Стемпковського про виконання екзекуції до карання на горло по декрету вельможного пана. (Читає). "По всказанню декрету Суду Житомирського екзекуція карання на горло виконана і суть постинані нижчеменовані гайдамаки і свавольні люди: Василь Прокопенко, Гнат Білий, Степан Піотровський, Іван Ботвиненко, Федір Козан, Василь Шевчук, Семен Лобода, Яків Руденко, Різниченко Іван і Різниченко Тиміш... Post haec * (* Після цього (лат.).) — серпня двадцять шостого теж постинані суть — Андрій Середа, Прокіп Чередниченко, Швець Іван і Швець Явтух, Куцопалий Тарас, Гладиженко Степан, Римаренко..."

Д у б р о в с ь к и й (перепиняє). Як Римаренко! Я не декретував Римаренка на смерть — це той Римаренко, здається, швець, що проводив гайдамаків до якогось хутора — Римаренко Петро...

Л а б е н ц ь к и й. Так, ясновельможний пане.

Д у б р о в с ь к и й. Петро Римаренко з Гайсина. Його декретовано лише на 100 канчуків під шибеницею. Зараз же подивіться в книзі. Пан Стемпковський дозволяє собі ламати мої декрети — чи я вже не суддя в Житомирі? Годі вже з цим листом, що далі?

Л а б е н ц ь к и й (подає). Резолюція про Якима Сикуненка з Баранього Поля, що впустив до себе двох гайдамаків і не заважив непристойно забити й замордувати в своїй хаті шляхетного пана Плавського.

Д у б р о в с ь к и й. До карання на горло?

Л а б е н ц ь к и й. Так, ясновельможний пане, — яко гвалтівника і бунтівника in causa iniuriae publicae* (* У справі державних злочинів (лат.).) зловленого, на стинання шиї декретує.

Д у б р о в с ь к и й (підписує). Далі.

Л а б е н ц ь к и й (подає). Item* (* Так само (лат.).) Грицько Лобода з Новоселиці, що проводив закордонну ватагу до козацької долини і забрав собі чужі казани... item Воробченко Іван із Кам'янки, що ходив за ватагою Залізняка, за кіньми, — потім забрав і зарізав чиїхсь волів.

Д у б р о в с ь к и й (вагаючись). Щось я не пам'ятаю. Хіба цих теж на горло? Вони ж, здається, нікого не забили.

Л а б е н ц ь к и й. Так, ясновельможний пане, але по силі параграфів першого і другого артикулу сьомого розділу 14 Статуту, яко злодії, що зловлені на шкоді і generaliter* (* Загалом, взагалі (лат.).), за гайдамацькі ексцеси і лотровські звичаї, — винні суть смерті.

Д у б р о в с ь к и й. Так, так, ну, що ж, наварили пива, то треба його пити. (Підписує). Далі.

Л а б е н ц ь к и й. Супліка до вельможного пана якоїсь Стефанії Бражнюк.

Д у б р о в с ь к и й. Чого вона просить? Певно, кого-небудь помилувати?

Л а б е н ц ь к и й. Так, ясновельможний пане. Вона просить помилувати її нареченого, Василя Хмарного, що нібито ні в чому не винний... просить допитати свідків — Романченка Павла, Ложку Воніфатія, Мелешку Михайла і Джурджу Якима, шевця.

Д у б р о в с ь к и й. Хмарний — Василь Хмарний... А, пам'ятаю — це той вродливий козак, що його допитували позавчора. Могутня людина — не дивно, що за нього дівчата просять.

Л а б е н ц ь к и й. Так, вельможний пане. Цей Хмарний є найшкідливіший злочинець, можна сказати, всієї лотровської справи принципал* (* Принципал — глава, господар.).

Д у б р о в с ь к и й (задумливо). Так, так, я пам'ятаю. Здається, він зухвало відповів на суді. А де його справа?

Л а б е н ц ь к и й (подає). Резолюцію вже написано — винен єсть смерті...

Д у б р о в с ь к и й (перегортає справу). А, він і хлопів теж бунтував?

Л а б е н ц ь к и й. Так — в Лисянці, Саражинцях, Вербівцях — скрізь до бунту, до повстання і ребелії* (* Ребелія — заколот.) підмовляв, скільки куп до Залізняка відіслав. О, то шпак, шпаками годований.

Д у б р о в с ь к и й. Так... (Гризе перо). А де ж ця наречена, що просить за нього? Вона тут? Пан її не бачив? Ходіть спитайте, і якщо вона тут, — покличте її сюди.

Г а й д у к (увіходить). До ясновельможного пана княгиня Вількомірська, граф Ружинський і графиня Брагінська.

Д у б р о в с ь к и й (підводиться). Княгиня Вількомірська — ординатка* (* Ординатка — власниця маєтку.) Вроцлавська? Ну, то проси їх сюди.

Подай мені пояс з кинджалом. (Гайдук подає. Дубров-ський застібає пояс. До гайдука). Проси.

Гайдук виходить.

II

Увіходять: княгиня Вількомірська, граф Ружинський і графиня Брагінська. Княгиня зараз же сідає у високе готична крісло праворуч. Поруч неї, по цей бік — графиня Брагінська. Граф стає поки за її кріслом.

Д у б р о в с ь к и й (цілує руку княгині). Вітаю найяснішу княгиную. Чим можу служити ясновельможній пані?

В і л ь к о м і р с ь к а. Всім! Єдина надія на пана. Пан суддя знає, що гайдамаки зруйнували мій Липовецький замок — вдерлися і пограбували геть усе: золото, срібло, червоні гроші, клейноди, перли і самоцвітне каміння — все пограбували, зруйнували, спалили. Десять мільйонів злотих коштує мені ця шкода, але гірш за все — це втрата славетного алмаза, що важив 123 карати і був першим каменем на Україні і в цілій Польщі.

Д у б р о в с ь к и й (скрикує). Як! Алмазне жорно! То невже ж і він був у Липовцях?

В і л ь к о м і р с ь к а (зітхає). Так, мій пане, — і він. Але хто ж міг сподіватись такого лиха? Отже, пан чув про цей незрівнянний камінь. За великість та через плескувату форму його прозвано "алмазне жорно". І ось це жорно пропало. Камінь лежав у моїй опочивальні в окремій скриньці на подушці блакитного оксамиту.

Р у ж и н с ь к и й. І подумати, що цей незрівнянний алмаз потрапив якому-небудь гайдамаці в намазаній дьогтем сорочці, що й не дізнається ніколи, який скарб попав у його руки, і продасть його першому корчмареві за чотири гроші або за півкварти горілки.

В і л ь к о м і р с ь к а. Я вже обіцяла нагороду в тисячу червінців тому, хто вкаже, де цей камінь. Але, мій пане, мені казали, що замок грабувала ватага якогось Хмарного, і кажуть, що цей Хмарний...

Л а б е н ц ь к и й (втручається). Так, найясніша пані. Цей Хмарний у нас, і я саме зараз доповідав панові судді про його справу.

В і л ь к о м і р с ь к а (схвильовано). О, яка нагода, мій пане! То нехай він тільки скаже, де камінь, і я заплачу королеві який схоче викуп за життя цього хлопа.

То де ж він? Чи не можна його побачити? О, нехай пан накаже, щоб його привели сюди.

Д у б р о в с ь к и й (знизує плечима). Перепрошую найяснішу пані, але цей Хмарний винен єсть смерті, а суд його королівської милості — це не крамничка або маєток, де можна купити хлопа. Злочинець належить не мені, а правосуддю.

В і л ь к о м і р с ь к а (гордо). Що ж, коли пан Дубровський не властен цього зробити, я напишу листа до коронного ловчого Браніцького — великого гетьмана України. Він має досить влади.

Д у б р о в с ь к и й (також гордо). Коронний ловчий не має в цій справі більшої влади, ніж я сам. Його милость король дарував мені таке ж jus gldii* (* Право меча, право карати на горло (лат,).) право меча на Україні, як і гетьманові Браніцькому. Я можу карати і милувати власним моїм декретом.

В і л ь к о м і р с ь к а. Ну, то в чому ж річ! Невже ж я не можу купити життя хлопа взамін алмаза, що за нього можна мати сто сіл, позасолюваних такими хлопами, як він.

Д у б р о в с ь к и й (усміхається.) Княгиня так думає? Але найясніша пані ще не знає, з ким вона матиме діло. Ну, що ж — я велю привести цього гайдамаку. Побачимо, чи схоче ще він дістати життя ціною алмаза пані. Пане Лабенцький, скажіть, щоб привели злочинця.

Лабенцький виходить.

В і л ь к о м і р с ь к а. Дякую, мій пане. Я не вмру спокійно, аж поки цей камінь не вернеться в наш рід. Я не можу примиритися з такою втратою.

Д у б р о в с ь к и й. О княгине! Скільки шляхетних фамілій на Україні втратило ще більше, ніж ви, — життя своїх дітей, — цього вже не вернеш, княгине.

В і л ь к о м і р с ь к а (з незадоволенням). Життя, життя. Чого варте життя в наші часи! Але інші і нічого не втратили — ось, наприклад, моя принадна небога графиня Брагінська. (Сміється). Ви знаєте, що вона втратила під час різанини? Тільки золотого наперстка з пальця.

Б р а г і н с ь к а. Тьотю! Як вам не соромно!

Р у ж и н с ь к и й. Як наперстка? О, то цікаво!

В і л ь к о м і р с ь к а. Так, звичайного, хоч і золотого наперстка. Але здається, що разом із наперстком графиня втратила ще своє дівоче серце.

Р у ж и н с ь к и й. Ну, за такою втратою панянки не дуже сумують. Але при чому ж тут гайдамаки?

В і л ь к о м і р с ь к а. Спитайте Гельцю, нехай вона вам розповість.

Б р а г і н с ь к а (спалахнувши). Тьотю! Я ж вас просила...

В і л ь к о м і р с ь к а (бере за підборіддя і цілує дівчину). О, я не дивуюсь тому рицареві, що взяв твого наперстка. А було це так. Літом графиня гостювала в Яблунцях у замку Адама Калиновича, і ось коли раптом почалася ця безглузда різанина, гайдамаки чи не в першу ж ніч вдерлися до замку, — можете уявити собі, що там було. Темна ніч, пожежа, стрілянина, юрба озвірілих бунтівників, що розсипалась по замку, забиваючи всіх, хто потрапляв їм до рук... всіх замордовано і забито. Як тільки почалася тривога, Гельця в одній кошулі вибігла в парк і одразу ж потрапила в руки двох чи трьох гайдамаків, що схопили її і понесли в темряву ночі...

Б р а г і н с ь к а (закриває лице руками). Ах!

Р у ж и н с ь к и й. А, мерзенні гади!

В і л ь к о м і р с ь к а. Але цієї ж хвилини десь узявся якийсь невідомий рицар, вихопив майже непритомну Гельцю з рук лотрів, одним ударом оборонився від цієї сволоти і одніс на власних руках графиню в сусіднє село до попа. Залишивши її там у безпеці, він зник так само несподівано, як і з'явився. І тільки на прощання взяв у Гельці золотий наперсток, що був у неї в той час на пальці.

Д у б р о в с ь к и й. Чудова пригода. І графиня не знає, хто був цей невідомий рицар?

Р у ж и н с ь к и й. Але відкіля ж узявся той загадковий рицар? Може, графиня помилилась? Може, то був який-небудь хлоп або їхній ватажок, що його вразила краса панянки. Це було б зовсім не дивно.

Б р а г і н с ь к а (підводиться, схвильована і принадна в своїм збентеженні). А, ні, ні, — це був чудовий, прекрасний рицар. Очі йому сяли, мов зорі, золотий шолом горів на чорних кучерях, і вся його горда постава і кожний рух його тіла були повні шляхетної величності і сили... Хто він, відкіля... я не знаю. Може, це був чужоземний рицар... на ньому був оксамитний камзол, яких не носять у нас, і, здається, золотий меч на боці.

В і л ь к о м і р с ь к а (обурена). Ну, подумай тільки, нерозумна дівчино, — де міг узятись чужоземний рицар у ваших Яблунцях! Та й куди він подівся?

Б р а г і н с ь к а. Ні, тьотю, я знаю і вірю в нього. Він узяв мій наперсток, і з того часу, де б я не була, моя душа належить йому, мойому збавителю.

Увіходить Лабенцький із середніх дверей.

Л а б е н ц ь к и й. Злочинець тут, вельможний пане.

Д у б р о в с ь к и й. Нехай уведуть.

Лабенцький одчиняє середні двері, і гайдуки вводять Хмарного, який зупиняється посередині зали. Це вродливий, могутньої будови козак, що на виразному його обличчі неспокійна думка, пристрасть і мука наклали свій відбиток. Постава горда і спокійна, руки в залізах.

В і л ь к о м і р с ь к а. Так ось який цей Хмарний... я уявляла його собі зовсім іншим.

Р у ж и н с ь к и й. Звір одмітний — хутровий, нема чого казати.

Д у б р о в с ь к и й. Василь Хмарний! Суд його королівської милості розглянув твою справу і зважив усі твої вчинки і злії ексцеси. Ти,

здається, людина письменна і сам розумієш, що вини твої суть горловії. Ти грабував замки, скарби і маєтки панські, взрушаючи спокій посполитий, не маючи жодної цноти, ти починив великі кривди і шкоди, підданих панських на бунти гайдамацькі і ребелії підмовляв, ти гуртував гайдамацькі купи і посилав їх до Залізняка та інших різунів; маючи достатній шматок хліба, ти відважився підняти руку на панів своїх, не дбаючи на повеління божії, на віру христову, на право Речі Постолитої. За всі ції вчинки і фортельні ексцеси* (* Тут: злочинні дії.) винен ти смерті.

Р у ж и н с ь к и й. О, пан Дубровський знає, як треба розмовляти з холопами. Але що з ними розмовляти, — на шибеницю, та й годі.

Х м а р н и й. І справді, про що розмовляти? Не тіште себе думкою, пане Дубровський, що ви чините суд над нами. Не суд — а розправу, бо не злочинців ви караєте, а весь народ, який відважився сказати, що він не бидло, а має вільну душу. Спокій і мир посполитий! Чи не ви ж його зрушили перші? Чи не ви ж перші нагнали в Смілянщину тисячі жовнірів із регіментарем Вороничем, що позганяв народ в обози, що утискав і нищив його дощенту. А гвалти і злії ексцеси? Чи не ви ж перші знущалися з нас і в Черкасах, і в Корсуні, і в Жаботині? Чи не ваші жовніри викручували руки і ноги, розривали роти, били канчуками, поки м'ясо одвалювалося шматками, мордували, палили живцем! То не дивуйтеся ж, коли вибухло полум'я, що ви його самі роздмухали. Маєте сокиру, пане Дубровський, стинайте голови, стинайте, коли зможете стяти їх цілому народові. Але живий народ, і не вмре Україна, і не буде вам хлопом вільний одважний народ!

Р у ж и н с ь к и й (крізь зуби). Собака, пся віра...

Д у б р о в с ь к и й (до княгині). Ясновельможна княгиня чула. Пані все ж таки хоче його спитати?

В і л ь к о м і р с ь к а (схвильовано). Так, прошу, мій пане.

Д у б р о в с ь к и й. Слухай, добродію Хмарний. Коли ти грабував замок княгині Вількомірської в Липовцях, там був величезний алмаз княжого роду, так зване Липовецьке жорно, — він лежав в опочивальні княгині в скрині, на блакитній подушці. Чи не знаєш ти, де подівся цей алмаз, що рівного йому немає на всій Україні? Коли ти скажеш, де він, і алмаз цей повернеться до княгині, я врятую тебе від смертної кари.

В і л ь к о м і р с ь к а (втручається). Так, так, мій козаче, я внесу за тебе викуп королеві і подарую тобі життя, коли ти допоможеш нам вернути цей алмаз.

Х м а р н и й . (мовчить, потім усміхається хмуро). Що ж, виходить, і хлопська душа чого-небудь варта, коли вельможна княгиня хоче її купити. Адже ж у панів усе продається, не тільки хлопи — і гонор, і ласка крулівська. Тільки не купити вам козацької душі, найясніша княгине, і не скажу я вам, хто взяв алмазне жорно в ту веселу ніч, коли паювали здобич мої хлопці у вашому шляхетному замку. Шкода мені тільки, що не було тоді вас із нами. Дарував би я і вам нагороду на всю вашу ласку хлопам, — і за чинші, і за льон, і за хміль, і за прядиво, за обжинки і заорки — за всі канчуки, якими вигнітали з нас піт державці вельможної пані. Тільки, замість алмазного клейнода, ми б наділи вам на вельможну шию найбільше жорно, що знайшлося б на липовецьких млинах.

Р у ж и н с ь к и й (розлючений, підбігає до Хмарного). Як ти смієш розмовляти з вельможною княгинею, паскудо! (Б'є його по лицю). Собака, вся крев!

Хмарний кидається на нього силкуючись розірвати заліза на руках. Три гайдуки на превелику силу зупиняють його.

Ружинський одскакує, Дубровський і Брагінська підводяться схвильовані. Вся ця сцена відбувається дуже хутко.

Х м а р н и й (кричить, силкуючись вирватися з рук гайдуків). Мерзото! Ти вдарив мене, полоненика, з руками в залізах. І ця дівчина не плюнула тобі в лице. Гетьі (Відштовхує гайдуків). Слухай-но, ясновельможна княгине! Я знайду тобі твій алмаз, я не прошу життя на обмін — нехай завтра ж зітнуть мені голову в Кодні — тільки розв'яжи мені руки, щоб я міг плюнути в лице цьому негіднікові! Ось мій викуп за твоє алмазне жорно!

III

Тієї ж хвилини в залу з бокових дверей вбігає Стеся і перше ніж устигли їй перешкодити, кидається на груди Хмарному з криком "Василю". Це молода гарна дівчина, в звичайному вбранні городянки, в гаптованій перлами кошулі* (* Кошуля — сорочка.) яку видно з викоту оксамитної сукні, що щільно охоплює стан дівчини. Волосся заплетене в дві коси.

С т е с я. Василю, Василечку, рідний, коханий, що вони зробили з тобою! (Гірко плаче, вся здригаючись, на його грудях).

Д у б р о в с ь к и й (наближається до графа). Дозвольте вам зауважить, ясновельможний пане, що ваш вчинок єсть недостойний шляхтича і рицаря. Порядний чоловік не дозволить собі бити по лицю зв'язану людину, та ще удекретовану на смерть. Цей чоловік завтра умре, і його особа священна.

С т е с я (що прислухається до слів Дубровського, хутко обертається, не залишаючи, проте, руки Хмарного, до якої вона пригорнулася перед цим. Але, почувши останні слова Дубровського, вона з криком, опанована жахом, кидається до ніг судді, вхопивши його руку). Ні, ні, ясновельможний пане суддя, цього не може бути... ви не могли сказати цих страшних слів... ви не можете засудити його... скажіть же, що я помилилась... хіба ж він може вмерти? (Вона ревно плаче). Вмерти... він... коханий, рідний... О пане, о вельможний пане суддя.

Д у б р о в с ь к и й (до гайдуків, холодно). Підніміть цю дівчину.

Гайдуки підіймають і обережно одводять набік Стесю, що тіпається в їхніх руках.

Р у ж и н с ь к и й (робить крок до Дубровського і відповідає згорда, ухопившись за шпагу). Не вам би вчити мене, пане суддя, — я, граф Ружинський, забив на війні сотні ворогів своєю шаблею, — ви ж, пане суддя, вмієте вбивати людей тільки... вашим пером.

Д у б р о в с ь к и й (поважно). Правда, ясновельможний пане, — я хворий і такий слабий, що навіть золотий пояс не держиться на моїм тілі, і мою шаблю носить за мною мій гайдук. Але в ту грізну годину, коли вогонь повстання охопив всю Україну і пан граф сидів спокійно в Варшаві, я один став на оборону наших осель, оборонив Житомир, Бердичів і Овруч... Я бився з ними (показує на Хмарного) в чистому полі, в рівному бою, перше як узятись за перо, щоб стинати їм голови. (До гайдуків). Виведіть злочинця. Перепрошую, найясніша княгине. Справи чекають мене. Уклоняюсь вельможній пані. (Уклоняється гостям і хоче йти).

С т е с я (побачивши це, знов кидається до ніг Дубровському, хапаючи його руки). Милості, милості, мій ласкавий, мій ясновельможний пане. (Цілує йому руки). Вислухайте, тільки вислухайте мене, — ви ж маєте волю, ви можете зробити все, що захочете... О, то благаю ж вас слізно, закликаю вас ласкою божою... не робіть, не робіть того, що не можна поправити... Я зараз... я зараз же вам усе... все... Хіба й можна його, рідного... єдиного... (Ревно плаче).

Д у б р о в с ь к и й (холодно). Пане Лабенцький, виведіть цю дівчину.

Стеся підводиться хитаючись і дивиться навкруги нетямущим поглядом.

Х м а р н и й (з несказанною мукою на лиці). Стесю...

В і л ь к о м і р с ь к а (що бачить, яка мука відбивається на лиці Хмарного). То що ж, мій хоробрий козаче? Мабуть, є ще на світі скарби, дорожчі за гайдамацькі ненависті... сльози дівочі... Не схотів узяти викупу за алмаз — може, візьмеш за алмазну сльозу дівочу?

С т е с я (кидається до княгининих ніг і цілує її руки). Ради бога, ради ласки божої, благаю вас, найясніша пані... Поможіть, вирятуйте його, моя кохана пані... Я ж служитиму вам цілий свій вік, тільки врятуйте... врятуйте мені мого... мого... рідного... єдиного. (Плаче).

В і л ь к о м і р с ь к а (знизує плечима). Я хотіла це зробити, але він сам не хоче. Що ж, може, ти зумієш добитись цього, — спитай у нього, де він подів моє алмазне жорно.

С т е с я (безпритомно, але здивовано). Алмазне... жорно?

В і л ь к о м і р с ь к а. Так, моя люба, — великий алмаз мого роду. (Підводиться. Стеся теж). Знайди мені цей камінь і, присягаюсь тобі своїм княжим словом, — я заплачу викуп за твого Василя. Прощавайте, пане Дубровський. Значить, ви обіцяєте мені помилувати цього чоловіка, як найдеться мій алмаз?

Д у б р о в с ь к и й (знизує плечима). Ну, що ж, нехай так, я згоджуюсь відстрочити страту на двадцять день.

В і л ь к о м і р с ь к а. Дякую. (Дає йому руку, яку він цілує). Ходім, Гельцю. (До Стесі). Чуєш, моя дівчино, шукай; яшцо знайдеш алмае — він залишиться живий. (Виходить із Брагінською).

Р у ж и н с ь к и й. Чуєш, дівчино? (Бере Стесю за підборіддя). А в хлопа непоганий смак. Чуєш, хлопе, — є така згода — ми побавимось трохи з твоєю нареченою. (Сміється).

Х м а р н и й. Постривай, тхоре, ти ще заплатиш мені за все.

Р у ж и н с ь к и й (байдуже). Можеш дістати у Стемпковського в Кодні — він тобі заплатить за мене... сокирою. (Виходить сміючись).

В ту ж хвилину гайдуки виводять Хмарного в середні двері, що з грюкотом зачиняються за ними.

С т е с я (отямившись, кричить). Василю, Василечку! (Біжить за ним, але падає, зомлівши, серед зали).

Д у б р о в с ь к и й (зупиняючись над нею в роздумі). Нещадно меле млин життя, і не твоїм слабим рукам зупинити ці жорна, моя мила.

Завіса.

ДІЯ ДРУГА

Корчма недалеко від руського кордону. Просто посередині вхідні двері. Єврей-шинкар порається праворуч за своїм шинквасом* (* Шинквас — прилавок.), охкаючи та зітхаючи. Ліворуч — два невеликих столи; за одним, що ближче до рампи, — немає нікого, а за другим, що на задньому плані, — два непевного вигляду шляхтичі — пан Лозка і пан Прозка — п'ють і грають у карти і щохвилини сваряться. Крім тих столів, є ще два — теж немає коло них нікого; один праворуч біля самої рампи і другий — посередині.

П а н Л о з к а (товстий, червонолиций, з величезними вусами). Ага! А цього не хочеш! А цього... (В азарті ляскає картами по столу). А нех пан покаже свою кралю — здось вона в пана дуже соромлива, неначе попівна. А маеш. (Регоче задоволений). Я тебе зажену на слизьке!

П а н П р о з к а (худий, жовтий, зі злобним, єхидним лицем та довгим носом). А до ста дяблів! Пшеклента недоля! Хоч би єдину карту!

Гей, шинкарю! Ще кварту меду, щоб тебе Швачка* (* Швачка Максим — один з керівників Коліївщини, запорозький козак.) списом прошив.

К о р ч м а р (подає мед). Ну, що таке! Чого пан лається? Хвалити — бога, Швачки вже немає. Нащо пану той Швачка — тьфу!

П р о з к а. Добре, добре! Іди. Мало він вас різав, до ста дяблів. Але щось пан дуже щасно грає... Гм... Чи не допомагає пан своїй фортуні?

Л о з к а (розлютований). Пане Прозка! (Хапається за шаблю).

П р о з к а (теж). Пане Лозка!

Л о з к а. Коли панові шкода грошей, то треба було грати в носа — гаразд, що він у пана такий довгий.

П р о з к а. Пане Лозка!

Л о з к а. Пане ГІрозка!

П р о з к а. Ще раз, до ста дяблів! (Здає карти). Знов ці пшекленті вини. (Ляскае злісно картами по столу).

Л о з к а (задоволений, регоче). А маєш! А не ходи, пане Прозка, з вин. Як казала срока вроні-не ходь по пшениці, бо вискочить хлоп з камінням — тебе покалічить. (Регоче).

П р о з к а (злісно). Щось-то пан Лозка все пригадує хлопів. Мабуть, вони йому дуже до вподоби. А скажіть, будь ласка, пане Лозка, чого це пан був того місяця на ярмарку в Ігнатівці, коли там гайдамаки бешкетувалй?

Л о з к а (збентежений). Як то в Ігнатівці?

П р о з к а. Так, пане, в Ігнатівці?

Л о з к а. Я... я був там у свого швагра.

П р о з к а (єхидно). А чого ж то пан потрапив за московский кордон та пиячив там у борщагівських ченців?

Л о з к а (остаточно збентежений). Я... яких ченців? Що то пан вигадуіє?

П р о з к а. Так, пане, у тих ченців, де гайдамаки ховались. А чи не хоче пан побувати у регіментаря Стемпковського в Кодні?

Л о з к а (розлютований, схоплюється і виймає шаблю). Ах ти, собако, пся віро, котолупе поганий! Я тобі покажу, як калюмнію* (* Калюмнія — наклеп.) чинити! (Нападає на Прозку).

П р о з к а (теж вихоплює шаблю і обороняється). Хто, я котолуп! А, до ста дяблів, я тобі покажу, як фортельні ексцеси чинити, кабан пузатий!

Б'ються.

К о р ч м а р (переляканий). Гвалт! Калавур! Панове! Панове! Перестаньте. Патруль іде. Жовніри! Скрізь по хуторах жовніри! Арештують, роблять труси.

II

Стукіт у двері.

Корчмар із жахом ховається за шинквас. Пани опускають шаблі і сідають, теж злякані. Увіходить Лія, сліпа дівчина, єврейка, молода,

гарна, з журливим блідим лицем, у темній, подібній до сорочки сукні, боса, простоволоса. В руках у неї цитра.

Л і я (обережно йде в хату, намацуючи рукою дорогу, і говорить із мрійною журбою, ні до кого зокрема не звертаючись). Як зимно стало надворі... Як замерзли мої бідні босі ніжки... Я шукала в полі квіток, але пов'яли всі мої квітки... (Сідає праворуч і перебирає струни, дивлячись перед собою).

Л о з к а. Гей, Янкелю, хто це така, божевільна, чи що?

К о р ч м а р (нерішуче наближається до панів). Це бідна сліпа дівчина, єврейка... гарна, тиха дівчина... але ж конфедерати забили в неї всю родину в Кам'яному Броді... Немає в неї ні хати, ні мами, нічого... З того часу й осліпла... Так ось і ходить по чужих хатах... співає, ворожить... все просить, щоб подарували їй черевички... (Зітхає), 0-ой-ой... Які тепер часи настали...

Л і я. Так, так... купіть мені черевики, добрі люди... Як замерзли, як поколоті мої бідні ніжки!.. Я ходила по нивах і шукала квіток... Але позжинали геть усі ниви, і тільки поколола я на стерні свої босі ніжки... Хіба ж можна ходити по стерні без черевиків?... Як зимно і боляче на цім світі... Я хотіла спитати, де живуть люди взимку... Адже ж не у всіх єсть хати. Де живуть перепілочки, коли позжинають ниви... Може, і я перепілочка? Так, так... Хтось назбирає і пов'яже золоті снопи... а бідна перепілочка не матиме де притулити голову. (Тихо співає під цитру).

Як із-за гори та з-за байраку

Виходили вчора гайдамаки.

Як прийшли, байраки порубили,

Порубавши, жарко запалили,

Соловйових дітей посмалили,

Як пожали женці спіле жито,

Вже нема де перепілці жити.

Полетіла бідна сиротинка,

Пострічав її маленький соловейко.

"Ой, куди летиш, маленька перепілко,

Не літай темненької ти ночі,

Бо поколеш на стерниночку ти очі".

"Ой, на що мені тепер глядіти,

Як померли мої малі діти".

III

Знов відчиняються вхідні двері і увіходить Стеся. Вона зупиняється на хвилину в дверях і неначе на когось чекає, дивлячись надвір. Потім зачиняє, зітхнувши, двері і йде в хату.

С т е с я (знов вертається до дверей і дивиться, схвильована, надвір). Боже мій, чого це він так забарив... Ах, нарешті-таки.

Макосій увіходить. Стеся бере його за руку і веде до стола. Це статечний, уже немолодий козак, вдягнений, як звичайний хуторянин.

С т е с я. Нарешті-таки. Ну, ходімо-бо, сідайте ж, Остапе. Я вся перехвилювалася за цю годину... Ну, що, як... що ви дізналися?

Корчмар подає півмиски і жбан із медом.

С т е с я. Ось, прошу, будь ласка.

Сідають за стіл праворуч.

М а к о с і й. Погане діло, Стесю, бачу я, що не доведеться мені їхати з вами далі. (Стишуючи голос). Бачив я зараз одного з наших — проїзду немає, небезпечно. Ляхи ганяють по всьому кордону, скрізь по хуторах патрулі, під'яздові команди, шукають гайдамаків, хапають геть усіх, хто попадеться.

С т е с я (ламає руки). Але що ж робити?.. Що робити? Ось уже минуло дванадцять день... дванадцять день з того строку, що дав мені суддя... і нічого... нічого. Що ж робити?.. Як набігти цієї тропи? Їхати в Житомир, кинутись знов до ніг Дубровського, благати, плакати... Боже великий...

Пан Лозка і пан Прозка, як і перше, грають у карти, але Прозка весь час прислухається до розмови Макосія, часто повертаючи в їхній бік свого довгого носа.

М а к о с і й. Не знаю вже, що й порадити тобі, Стесю... коли ж ніхто з товаришів Василевих і не чув про цей гемонський камінь, ти ж бачиш сама — були ми і в Борисполі, і в Воронкові, і в Сулимівці... були аж у двох монастирях, — і все даремно... Ніхто й не чув про цей алмаз... Були кубки, ланцюжки, клейноди, ковші золоті — багато дісталося здобичі євреям і на нашому, і на цьому боці. Але алмаза ніхто не бачив. Та й не вірю я цій княгині, Стесю.

С т е с я. Ні, ні, цього не може бути... Я знайду цей алмаз, хоча б довелося віддати життя за нього.

М а к о с і й (чухає потилицю). Слухай, Стесю, ти ж бачиш, що не можу я їхати далі — на вашу сторону. Ось що я тобі пораджу. Здається, єсть ще два чи три чоловіки наших на цій, на лядській стороні. (Ще стишуючи голос). Плиханенко в Вільшанці, єсть і в Богуславі: Мусій Чепиженко, якщо не потрапив у Кодню, сердешний. Запиши собі на папірець. Та ще був із нами один музика з Таращі — звали його Шенчик — теж Мусій — запиши і його, Стесю, грав на цимбалах.

С т е с я (бере його за руку). Благаю, благаю вас, мій добрий, мій ласкавий Остапе, не залишайте мене. Ви ж були приятелем Василеві — він так вас любив... чи можете ж ви зрадити його в таку лиху годину? Де ж ваша приязнь, де ваша честь рицарська?

М а к о с і й (хмуриться). Не сподівався я почути таких слів, Стесю, — не зрадив я Василя, але що ж я можу зробити один? Слухай, Стесю. (Стишуючи голос). Може, мені ще пощастить підмовити декого з наших — може, ми ще встигнемо врятувати Василя, а поки прощавай, Стесю. (Озирається). Пам'ятай же, що я казав — Мусій Шенчик — у Таращі і Плиханенко — у Вільшанці. А найпаче — Шенчик-музика. Це такий пройдисвіт, що все знає, — якщо він не чув про алмаз, то вже, певно, ніхто не знає. А зараз я піду, бо й так он той носатий пан щось дуже пильно до мене придивляється. Прощавай. (Виходить).

Пан Прозка теж підводиться і виходить за Макосієм. Стеся залишається сидіти, схиливши голову на руки.

Л і я (співає тихенько).

Засвічу я свічку, перебреду річку

До моєї миленької на одну нічку.

Свічка ясненька, річка бистренька.

Чогось моя миленька сьогодні смутненька...

Все чогось скучає, важенько зітхає...

З буйнесеньким вітром стиха розмовляє...

Враз чути один за одним кілька пострілів. Стеся схоплюється і біжить до дверей. Сліпа дівчина теж підводиться, злякана.

С т е с я. Боже мій! Невже ж... невже ж його спіймали... Ні... ні... цього не може бути... (біжить до дверей) цього не може бути.

IV

Цієї хвилини двері широко розчиняються і ввалюється пан Пшепюрковськяй, начальник під'яздової команди, в супроводі пана Пауші, двох шерегових, двох капралів і двох або трьох жовнірів. Пая Пшепюрковський зараз же розсідається за столом посередині. Пан Пауша сідає ліворуч, інші становляться навколо.

Пан Пшепюрковський, товстий, червонолиций, самозадоволено-чванливий поляк.

Стеся відходить праворуч до сліпої дівчини.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Нікого не випускати з корчми. Гей, Янкелю, вина! Та дивись — найкращого. (Корчмар починає метушитися). Пане Птушинський!

1-й ш е р е г о в и й. Пане коменданте!

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Патрулі готові?

1-й ш е р е г о в и й. Так, пане комендантe.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Ще раз перевірте людей і зараз же відрядіть по одному патрулю на кожні два хутори. Щоб муха не пролетіла. Субординація, пане!

1-й ш е р е г о в и й. Слухаю, пане комендантe! (Віддає шану і виходить).

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Ну, то що ж, вина!

Корчмар подає жбан і чарки.

К о р ч м а р. Осьдечки, ясновельможний пане комендантe. Найкраще бургундське. Кращого немає і в Кракові.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Пане Пшездецький!

2-й ш е р е г о в и й. До розказу пана.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Зараз же узнати, чи догнали цього пшеклентого гайдамаку. Я гадаю, що він мусив дістати добру кулю з нашого берега. Га, що? Субординація, пане! Рушайте мерщій.

2-й ш е р е г о в и й. Слухаю, пане комендантe. (Віддає шану і виходить).

П ш е п ю р к о в с ь к и й (до Пауші.) Ну що, пане чеснику?* (* Чесник — чашник.) Адже ж пан чесник бачить, як ми працюємо. О, в мене добрий звичай на цих гайдамаків. Муха не пролетить. Пан чесник може розповісти у Варшаві, як працює пан Пшепюрковський, товариш хоругви

панцирної. А що ж вина! Та що це за чарки, сто дяблів цьому корчмареві! Гей, корчмарю! Що це за чарки ти нам дав? То що в тебе — шинок чи аптека? Хіба ти не знаєш, що тільки в покришку мого кубка ввіходить пляшка вина, а в самий кубок три пляшки! (Скидає із стола чарки). Зараз же подай християнські кубки замість цієї аптеки.

К о р ч м а р (підбирає чарки). Зараз, зараз, ясновельможний пане. (Приносить великі кубки). Чи ви бачили? — пити з таких кубків бургундське вино по червонцю кварта! З такими кубками можна ходити до криниці, а не до бургундського вина.

П а у ш а. О, то виходить, пан комендант однаково дужий так на полі Бахуса, як і на полі Марса. Рицарський звичай, що й казати. (Нюхає з табакерки і подає Пшепюрковському). Чи не вгодно? Призволяйтесь, прошу пана.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Дякую. (Хоче взяти понюшку, але рука йому так тремтить, що він ніяк не може потрапити в табакерку). О, до ста дяблів! Здається, і в пана аптека замість табакерки. Ніяк не потрапиш.

П а у ш а (сміється). О, мабуть, чимало кубків вихилив пан на своєму віку, що в нього так тремтять руки.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. В кого тремтять руки? В мене? Нехай пан чесник наллє мені повнісінький кубок вина, аж по самі вінця — побачимо тоді, чи розіллю я хоч краплю.

П а у ш а (наливає повний великий кубок). Повнісінький, пане.

П ш е п ю р к о в с ь к и й (бере твердо рукою через стіл кубок, піднімає його вгору). Ну, що! Чи тремтять у мене руки? (Вихиляє відразу кубок). Маєш.

К о р ч м а р. Ой, лихо. Десять злотих одним проковтом.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Так-то, пане чеснику, як до кубка або до гайдамаків, то не тремтять руки в пана Пшепюрковського. О! В мене такий звичай — коли б'ю, то влучаю (наливає знов кубки), а коли п'ю, то не залишаю.

К о р ч м а р. Що правда, то правда — знов десять злотих...

П ш е п ю р к о в с ь к и й (бере кубок). Певно, що в цьому кубкові менше крапель, ніж тих гайдамаків, що я перебив на Брацлавщині цього літа. Пан чесник знає про мої пригоди. О, в мене такий звичай: пий до дна, коли наливають, і танцюй, коли грають, пильно слухай, коли дзвонять. (Зупиняється).

П а у ш а (регоче). І тікай, коли гонять. Що ж ви не кінчаєте, пане комендантe? З пісні, кажуть, слова не викинеш. А що — казати правду — траплялося-таки пану товаришеві тікати від тих скажених гайдамаків?

П ш е п ю р к о в с ь к и й (відразу вихиляє кубок. Корчмар зітхає). Пану чесникові легко казати, сидячи в Варшаві, нех би пан сам попробував. (Знов наливає кубок). А коли б пану чесникові довелося, як, наприклад, мені в Криковцях, відбиватися від вісімдесяти гайдамаків одразу. Було це, як зараз пам'ятаю, коло греблі. Тільки що прийшли ми до тієї греблі, аж бачимо, мчить просто на нас ціла ватага гайдамаків, — ну, звичайно, я зараз же скомандував "огню", і мої жовніри розсипалися вздовж греблі, і почалася потіха. (Запалюється). Піф-паф! Піф-паф! Коні ржуть, гайдамаки кричать, галас, стрілянина, гвалт! Вихопив я шаблю і почав рубати — одного наліво, одного направо, одного наліво, одного направо, коли ж ураз як накинеться на мене аж три гайдамаки одразу. Мармизи, пане, — о! Списи — о! Звичайно, я не розгубився, зараз же уложив одного з пістолі, другого злапав за списа і вже схопився за шаблю, щоб відтяти його голову, коли ж як накинуться на мене перші чотири гайдамаки...

П а у ш а. Як чотири! Адже ж залишався тільки один.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Здається, пана чесника там не було, полічити, скільки там залишилося гайдамаків. Не встиг я прочитати "pater noster" * (* Молитва "Отче наш".) як сім шабель звилося над моєю головою. Ну, звичайно, що думати було нічого — пришилося помилувати мого гайдамаку, що я тримав за списа, та вчинити шляхетну ретираду. (Вихиляє кубок). Так ось які бувають пригоди, пане чеснику. Це вам не Варшава. Доводиться і тікати, коли треба, але шляхетно (піднімає пальця), з гонором.

П а у ш а (регоче). Як, помилувати гайдамаку! Адже ж не пан їх тримав, а вони пана.

П ш е п ю р к о в с ь к и й (наливає кубки). Адже ж пан чесник бачить, що я, хвалити бога, живий, а гайдамакам стинають голови в Кодні. Значить, ясно, хто кого тримав. А в мене такий звичай — чи взяв, чи не взяв, аби на моє стало.

Зразу чути ще два постріли.

П ш е п ю р к о в с ь к и й (стурбований). А! Га! Що таке? Може, гайдамаки? Пане Вержбента, зараз же дізнайтесь, що таке.

Капрал виходить.

С т е с я (ламає руки). Боже великий! Яка пекельна мука...

К а п р а л (хутко вбігає, радо). Забили гайдамаку, пане коменданте! В голову — не дише.

С т е с я (скрикує). Ах! Остапе, Остапе... Ні, ні, цього не може бути.

П ш е п ю р к о в с ь к и й А! То тут, здається, ціле кубло гайдамацьке. Спільники, жінки лотроаські! Зараз же замкнути всі двері! Взяти цю жінку!

Жовніри підходять до Стесі.

С т е с я (гнівно відштовхує їх). Геть! Я вас не чіпаю, гвалтівники, душогуби прокляті!

П ш е п ю р к о в с ь к и й. А, то вона ще й комизиться. А нум, пане Птушинський, подивіться, чи є в неї білет.

С т е с я (підводиться і хоче йти з хати). Це якесь прокляття. (Їй страшно, вона нічого не чує, не тямить). Де дітись, куди бігти... неначе справді те жорно... (хапається за серце) навалилося на бідне моє серце... і давить... давить важким тягарем... (Хитається). Скоріш туди... на свіже повітря. (Іде до дверей).

1-й ш е р е г о в и й (зупиняє її за руку). Хіба ти не чуєш, що сказав пан комендант? Білет маєш?

С т е с я (отямившись, гнівно). Геть! Ніякий пан комендант не має права затримати мене. Маю листа від старости Іллінського і судді Дубровського. (Нервово виймає листа з печаткою і показує шереговому).

П ш е п ю р к о в с ь к и й (якому 1-й шереговий передав листа). Та невже! Дивись, яка пишна персона. (Розглядає листа). А чого це панна добродійка була на тім боці, в Борисполі?

С т е с я (згорда). Це вже моє діло. Зараз же пустіть і верніть мого листа.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Твоє діло? А накладати з гайдамаками теж твоє діло?

П р о з к а (втручається). Дозвольте доповісти вельможному пану, вона тут весь час радилася з тим гайдамакою, все балакала про якогось музику в Таращі.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Ось воно що! А нум, пане Птушинський, беріть її за ручки та ведіть до війта, нехай посидить там із тиждень, а ми поки розпитаємось, що в неї за справа.

С т е с я (перелякана). Ні... ні... ви не зробите цього... ви не зробите... я мушу зараз їхати далі... від цього залежить життя людини... чуєте, життя!

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Пане Птушинський! Жовніри беруть Стесю під руки.

С т е с я (виривається і кидається до Пшепюрковського). О, благаю вас, пане коменданте... я не можу гаяти часу... я не можу марнувати жодної хвилини... (Кидається до ніг Пшепюрковського). Благаю вас, мій ласкавий, мій вельможний пане!

П ш е п ю р к о в с ь к и й (до жовнірів). Зараз же одвести її до війта і стерегти до мого приходу.

Жовніри беруть Стесю.

С т е с я. То будьте ж ви прокляті, гвалтівники, кати, душогуби! Нехай перша дівчина, яка вас побачить, плюне вам у вічі. (Жовніри виводять Стесю). Нехай рідна мати зречеться вас і ніхто не подасть вам напитись, коли ви будете здихати!

П ш е п ю р к о в с ь к и й (сміється). Ще й сама поцілуєш, голубочко, лайся не лайся, а з цілим пір'ячком ти від мене не вийдеш. Ну, то рушаймо й ми. Ходім, пане чеснику, бачите, як треба поводитись із гайдамаками. Субординація, пане!

Іде до дверей, за ним Пауша, Лозка і всі жовніри.

К о р ч м а р (жахається). Пшепрашам вельможного пана. А хто ж мені платитиме за вино?

П ш е п ю р к о в с ь к и й (грізно). Що таке! А ти знаєш, пся віро, пуста воронко, горілчана затичко, що роблять з тими, хто переховує гайдамаків? Так ти хочеш, щоб я тебе і твою погану корчму, сто дяблів і чотири біса, в Кодню спровадив! (Корчмар тремтить). А нум, пане Вержбенто, — беріть його мерщій за хавки.

К о р ч м а р (кричить). Ні, ні! Я ж нічого. Це я так... Я пожартував.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Дивись, удруге не жартуй.

Усі виходять, крім сліпої дівчини.

К о р ч м а р (після виходу здіймає руки вгору). Три кварти бургундського вина по червінцю кварта. Добрий гешефт, нема чого казати. Ой-ой-ой! (Порається, зітхаючи).

Пауза.

V

Знов розчиняються двері, й увіходять, озираючись, троє музик: Скряга з бандурою і бубном, Шенчик з цимбалами і Ілько із скрипкою. Скряга, високий, з хмурим поглядом, вже немолодий козак з довгими, трохи присивілими вусами. Могутня, імпозантна, але вугласта фігура. Шенчик — бувала, обметана, але не стара ще людина, сторожка, хитра й лукава. Ілько — молодий, вродливий, з виразним обличчям і мрійним поглядом справжнього артиста. Всі троє сідають за столом ліворуч, за тим, що ближчий до рампи.

Ш е н ч и к. Здається, нікого непевного немає. А все ж таки лучче було б почекати до ночі. Щось не до вподоби мені той пройдисвіт носатий. Гей, шинкарю! Горілки та сала.

С к р я г а (хмуро). Що вдень, що вночі, півтора лиха. Трьом та кози бояться.

Корчмар подає горілку і страву.

Ш е н ч и к. Слухай, шинкарю, як тут у вас з переходом на той бік? Тут, бачиш, нашу музику вже чули, хочемо, щоб там послухали.

С к р я г а (хмуро). Музика гучна... далеко чути... (Усміхається). Від Умані аж до самої Варшави...

К о р ч м а р. Не знаю вже, що вам і казати... Я цим не займаюсь. Небезпечно... але попробувати можна. Посидьте... я спитаю тут одного з наших. (Відходить).

Ш е н ч и к. Що ж, попробуєм, раз козі смерть.

С к р я г а. Більш як півтора лиха не буде.

Ш е н ч и к. Думка п'є воду, а одвага мед. (Наливає чарки). Пий, Ільку, поки п'ється. Та чого це ти такий смутний? Лихо мені з такими товаришами. Ну, що Скряга сумний, то я ще розумію, шкода козакові, що мало ляхів перебив.

С к р я г а (хмуро). Авжеж мало. Півтора лиха!

Ш е н ч и к. А чого тобі сумно, то вже не знаю. Хіба закохався.

І л ь к о. Слухайте, товариші, хоч і тяжко мені це вам казати, але не можу я їхати з вами на той бік...

Ш е н ч и к. Як не можеш! То де ж ми візьмемо другу скрипку? От тобі й маєш! Та чого ж ти раніш не казав?

І л ь к о. Давно вже хотів, та все думав, що переможу себе... з самої Вільшаниці. Слухай, Шенчику. Пам'ятаєш, як ти питав мене, де я взяв той золотий наперсток, що ти в мене бачив. Я відповів тоді, що знайшов його тієї ночі, як руйнували замок Калиновича в Яблунцях. Правда, в Яблунцях дістався мені той наперсток, тільки не знайшов я його, а подарувала мені його чудова, прекрасна, як зоря, панянка за те, що врятував я її від двох товаришів, які несли її, роздягнену і злякану, на гвалт, а може й на згубу. І коли приніс я її, обгорнувши в свою керею, в безпечне місце... зняла вона цей наперсток із свого пальця і поцілувала мене... Хто вона — я не знаю й досі.

С к р я г а (обурений). Як! Ляшку, панянку, дочку ворогів наших лютих! І ніхто не забив тебе, як собаку! От півтора лиха!

Ш е н ч и к. Та цить-бо, старий вовгуро. Не все ж гризти, треба колись і лизнути... Ну, і що ж, що далі?

С к р я г а. Тьфу! (П'є горілку). Півтора лиха!

І л ь к о. Певно, що це була якась графиня... Знаю тільки, що зовуть її Гельця. І ось цей наперсток (показує), поцілунок і солодке, як мед, ім'я — все, що залишилося мені від тієї ночі... Моя керея ще й досі пахне чудовими пахощами і ніжним дівочим тілом, і скрізь переслідує мене цей чарівний запах... і не маю я спокою... і тільки одного бажає душа — знов, хоч на хвилину, побачити її, тільки побачити... а потім хоча б і вмерти.

С к р я г а. От півтора лиха! Ну, то йди, дурню, до Стемпковського — нехай він покаже тобі твою цяцю. Звісно, що не на жовч, а на мед мух ловлять. Тьфу.

Увіходять пан Прозка і пан Лозка і займають попередні свої місця позаду музик. Прозка пильно прислухається.

Ш е н ч и к (милується з наперстка). Забажалось козаку зеленого часнику. Цікава нагода. І щастить же людям! Тільки хоч подержався за голу панянку, а мені так і цього не трапилось. Одного тільки разу лучилася в Гнівані пані, та й то така мармиза, що ледве втік, як побачив. Так само і з поживою. Тобі хоч наперсток дістався, а мені все чортзна-що. На що вже (стишуючи голос) багато було добра в Липовцях, але й там поживився, як пес макогоном. Тільки і знайшов, що в садку на дорозі оцю скляну затичку. (Виймає з кишені величезний, але забруднений алмаз і тре його руками). Трапилося, як кажуть, сліпій курці бобове зерно, та й (плює на алмаз і знов тре) тим подавилась. Затичка від пляшки, чи що — не можна збути, як лихого шеляга, навіть у карти ніхто не бере.

І л ь к о. А може, це алмаз? Бачиш, як грає.

Ш е н ч и к. Тю, дурний, — де ж ти бачив алмаза з горобця завбільшки?

С к р я г а. Та хоч би й алмаз. Якби на нього можна було викупити хоч одного козака, а то що з тих каменів — півтора лиха. Як камінь, то нехай буде такий, щоб ляха вбити...

Пан Прозка і пан Лозка зацікавились каменем і придивляються, підморгуючи один одному, аж поперехилялись через свій стіл. Корчмар теж підходить, зацікавлений.

К о р ч м а р. Ой! Я вже дивлюсь, що то за цяцька у пана музики. А може, пан музика продасть тую цяцьку, в мене якраз є діти... нехай би бавились.

Ш е н ч и к (неймовірно). Ну! А скільки ж ти даси?

К о р ч м а р. Ну, що значить скільки — це ж не кінь.

Ш е н ч и к (рішучо). Давай десять злотих.

К о р ч м а р (сміється). Та пан сміється. Півчервінця за дитячу цяцьку.

Ш е н ч и к (розчарований). Багато! А скільки ж ти думав?

К о р ч м а р (затримуючи хвилювання). Ну, два... дванадцять грошей.

Ш е н ч й к. Е, то нехай буде вісімнадцять грошей і кварта горілки. Менш не віддам.

К о р ч м а р (вихоплює алмаз). Д... добре... зго... згода...

Кладе гроші і хутко відходить. Пан Прозка і пан Лозка переморгуються многозначно.

І л ь к о (що весь час придивляється до Лії, підводиться і підходить до неї). Гей, шинкарю, що це за дівчина — твоя дочка?

К о р ч м а р. Ні, добродію. Це бідна сліпа дівчина, єврейка. Конфедерати забили в неї всіх рідних, то вона й ходить ось так по чужих хатах співає, ворожить...

І л ь к о. Через що ти осліпла, бідна дівчино?

Л і я. То хіба ж ти не знаєш? Я ж була перепілочкою і повиколювала очі, як літала вночі по стерниночку... коли зруйнували недобрі люди мою хатку...

Іл ь к о. Бідна дівчино... вона збожеволіла з горя... (До Лії). Кажуть, що ти вмієш ворожити... Поворожи ж і мені, чи знайду я дівчину, що дала мені цього наперстка. (Дає їй наперсток). Коли б ти знала, яка вона прекрасна... Як променіють її очі, коли вона всміхається... і яка чудова ласка в тих очах, коли вони плачуть...

Л і я (вертає йому наперсток). Краще б тобі ніколи не бачити цього наперстка... Поки ще є час, вергни його з мосту в глибоку річку... Купи мені черевики, козаче... бо змерзли мої бідні ніжки.

І л ь к о. І правда, що на лихо собі дістав я цього наперстка, — і все ж таки він дорожчий мені над усе на світі.

VI

Раптом за дверима чути галас. Двері розчиняються, і знову ввалюється Пшепюрковський з усією своєю компанією.

П ш е п ю р к о в с ь к и й (розкидається за середнім столом. Шерегові сідають. Жовніри стоять навколо.) Ну, тепер можна й погуляти після праці. Гей, вина. Та дивись, щоб знов не було аптеки. Так-то, пане чеснику. Це вам не Варшава. Жовнір на війні не минає ні ворога, ні дівчини. Ха-ха-ха. (Співає).

Липнуть до мене дівчата,

Успівай лиш цілувати,

Перша, друга зазиває,

А та, третя, ще й моргає.

А четверта за вус смика,

П'ята кличе до музики.

Шоста вудкою частує,

Ну, а сьома вже цілує.

Восьма тягне до стодоли —

Ось яка жовнірська доля.

П а у ш. Що й казати — доля непогана, тільки чого це в пана так подряпані щоки й ніс, хіба від поцілунків?

П ш е п ю р к о в с ь к и й (хапається за лице). Де? От проклята гайдамачка!

П а у ш а. Видно, буває і так, що дев'ята трохи пошарпає.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Ех, є про що згадувати. Стану я зв'язуватися з якоюсь гайдамачкою. В мене такий звичай: "Коли любиш-люби гаразд, а не любиш— кажи зараз, коли любиш — так любись, а не любиш — не горнись, коли любиш — люби двічі, а не любиш — кажи в вічі".

П а у ш а (регоче). Ну, ця, мабуть, так і зробила. Ще спасибі, що хоч очі зоставила, не повидирала. То невже ж пан так її і випустив?

Пшепюрковський мовчки п'є, сопе.

С к р я г а (до Шенчика). От тобі й маєш, півтора лиха! Принесло цих жовнірів — треба тікати.

Ш е н ч й к. Треба то треба. Та чи пощастить?

Всі троє музик обережно підводяться і хочуть вийти. Корчмар подає, зітхаючи, вино й великі кубки.

П ш е п ю р к о в с ь к и й (помітивши рух музик, грізно). Гей! А це що за люди? Стій! Пане Вержбенто! Ану!

С к р я г а. Побачив-таки, півтора лиха. Лях триклятий.

Ш е н ч и к (виступає наперед і низенько вклоняється). До розказу ясновельможного пана.

П ш е п ю р к о в с ь к и й (грізно). Що за люди, відкіля і куди?

Ш е н ч и к (відповідає за всіх). Бідні музики, ясновельможний пане полковнику. Троїста музика, з дозволу ясновельможного пана. Прокіп Скряга — бандура, він же бубон. Лук'ян Ілько — скрипка, найкраща скрипка на всій Україні, принаймні на цім боці, і аз покірний слуга мосці пана — Мусій Шенчик — цимбали.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Шенчик? Хтось мені казав про Шенчика музику. Гм... А може, ви гайдамаки? Що ж ви тут робите?

Ш е н ч и к. Граємо добрим людям, вельможний пане.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Та хіба ж корисне ваше ремесло? Ой, чи не гайдамаки ви справді...

Ш е н ч и к. То що ж робити, ясновельможний пане? Коли б не скрипка та не бас, то й музика б свині пас, — добре, кажуть, бути взимку котом, а на великдень — попом, але не від нас це залежить. Ми ж люди бідні, заробляємо помалу на сіль до оселедця, через крупи до пшона не сягаємо, натягаємо маленькі латки на великі дірки, де їдять — там пхаємось, а де б'ють — тікаємо. Така вже наша доля, з дозволу вельможного пана.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Гм... може, й справді музики. Ану, утніть лишень якої-небудь веселої, щоб аж у носі засвербіло.

Ш е н ч и к. Слухаємо, ясновельможний пане.

Всі троє сідають ліворуч, Скряга — з бубном. Ілько — зі скрипкою. Шенчик — спереду з цимбалами. Грають.

Ш е н ч и к (співає).

Мала стара бабусенька

Чотири доньочки,

А всі були такі гладкі,

Як ті ластівочки.

Хорошенькі, молоденькі,

В личку рум'яненькі,

Височенькі, пухнатенькі

І чорнобривенькі.

Отакі носаті,

А такі зубаті,

Ой, тра-ра-ра-ра,

Вміли жартувати.

У с і (підхоплюють хором):

Ой, тра-ра-ра-ра,

Вміли жартувати.

П ш е п ю р к о в с ь к и й (регоче, задоволений). Ха-ха-ха. О, тепер бачу, що справді музики. Ану, утніть якої-небудь польської. (Співає).

Іде вода через дуби, гречна панна, дай мі губи,

Я би губ не жалувала, якби мати не видала.

Або "Бернадина"... "Прилучилася новина, з'їли вовки Бернадина", або ні. Краще "Мазура".

Ш е н ч и к. Слухаємо, ясновельможний пане.

Грають "Мазура". Пан Пшепюрковський співає, інші підспівують.

П ш е п ю р к о в с ь к и й.

Гей, мазуре, бий ніжками,

Дістань вогню підківками,

А ти, Казю, скачи живо,

Аби не ходила криво.

Панно Зосю, не барися,

Веселіше повернися,

Тоді мазур тільки радий,

Як танцюють всі до ладу.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Ф... фу. (Вихиляє кубок). Що то значить наша старопольска. Ну, так. Тепер я бачу, що ви справді музики. Можете йти, коли хочете.

Ш е н ч и к (підводиться). Дякуємо, ясновельможний пане.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Стривайте! Все ж таки щось тут непевне. Але чого ж це ви опинилися тут, біля самого кордону? (Пан Прозка підходить і щось шепче Пшепюрковському). Ану, пане Вержбенто, подивіться, чи немає в них чого непевного в торбах.

С к р я г а. А щоб тебе чорт лизнув, лядський сину! Півтора лиха.

Жовніри і шереговий підходять і починають обшукувати музик.

Ш е н ч и к. Та що це ви, вельможний пане, хіба ж ми злодії!

Ш е р е г о в и й (виймає з торби в Скряги досить велике кругле люстро в срібній рамці). Знайшов, пане коменданте! Люстро, та ще в срібній рамі. (Подає люстро Пшепюрковському).

П ш е п ю р к о в с ь к и й. А, так ось які ви музики! Люстро в срібній рамі, та ще з графским гербом! Добре. І справді, як такому красунчикові та без люстра? Може, тобі ще й пудри треба?

С к р я г а. Глузуй, лядський сину, прийде и на тебе час.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Ще що? (Дивиться в люстро). А й справді подряпала, проклята гайдамачка... А бодай

Ш е р е г о в и й. В цього більш немає. (Обшукує Шенчика). Камізелька, пане коменданте. (Підіймає вгору блакитну єдвабну камізельку).

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Добре. Ще один галанець. Якраз Савці свитка, тільки рукавів нема.

Ш е н ч и к. Така вже в мене вдача, пане полковнику. Я не органіст — не перебираю.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Добре, добре. Далі.

Ш е р е г о в и й (обшукує Ілька). Щось у руці затиснув — не дає.

Ілько кидає на стіл наперсток і одвертається.

Ш е р е г о в и й (подає Пшепюрковському). Золотий наперсток, пане коменданте.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Га! Наперсток! То з кого це ти його зняв, приятелю? Чи, може, ти не музика, а кравець?

С к р я г а (хмуро). Шив вас Швачка і без наперстка, вельможний пане.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Ага, не втерпів, приятелю. Обізвався. Так ось які ви, виходить, музики! Добре. Бачите, пане чеснику, яке в мене око на гайдамаків. Ну, що ж, пограли, погуляли — тепер потанцюйте в Кодні. Пане Вержбенто! В заліза їх! Так-то, пане, здається, Скряго, хоч і добре ти граєш на бубні, але прийдеться й тобі заспівати.

С к р я г а (кидає об землю своїм бубном і хапає бандуру — тепер він випростався на весь свій великий зріст, і жовніри мимоволі одступають назад перед його повною дикої величності постаттю і натхненним поглядом). Геть з цим бубном, пане коменданте! Співали ми вам не з власної волі, так послухайте ж по нашій охоті... (І перш, ніж устигли йому перебити, він ударяє зразу в струни і співає на стародавній широкий голос з могучою експресією і силою).

Перебийніс водить немного —

Сімсот козаків з собою,

Рубає мечем голови з плечей,

А решту топить водою.

Ой, пийте, ляхи, води-калюжі

Болотянії.

А що пивали по тій Вкраїні

Меди та вини ситнії.

Ой, чи бач, ляше, що пан Хмельницький

На жовтім піску підбився,

Лядську славу загнав під лаву —

Вже не вернуть вам Вкраїну!

П ш е п ю р к о в с ь к и й (схоплюється). Зараз же хапайте мерзоту! В залізо його, поганця! А! Ти заспіваєш у мене іншої, собако!

Жовніри хапають Скрягу; він, ухопивши за шийку бандуру, починає бити нею жовнірів, деякі падають. Пан Пшепюрковський, що підходить ближче, теж дістає по голові й падає.

П ш е п ю р к о в с ь к и й (підводиться і, вхопившись за голову, закриває хусткою рану). Бий! Колоти їх на мою голову! Так ось які це музики! Добра музика, до ста дяблів! Бачите, пане чеснику, яке наше життя з цими лотрами.

Нарешті після колотнечі і великих зусиль зв'язують Скрязі руки за спиною, потім в'яжуть Шенчика й Ілька.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Бачите, пане чеснику, що за звір? Що й казати — ведмідь здоровий. От тобі і музики. Шикуйся! Гайдамак наперед! (Придержує голову хусткою). А, прокляті лотри... Рушай!

Пшепюрковський, Пауша, зв'язані музики і всі жовніри виходять, забравши також і конфісковані речі. На кону тільки корчмар, обидва пани і сліпа дівчина.

К о р ч м а р (здіймає догори руки). Ну й день сьогодні! Хороша торгівля, щоб я так жив!

По всій корчмі сліди бійки, перекинуті лавки, повалені столи тощо. Сліпа дівчина сидить у своєму кутку, притуливши руки до висків.

VII

Л і я. Боже мій... Як страшно і шумно на цім світі... Чого вони всі так кричали?.. І яка страшна їхня музика...

Пани Лозка і Прозка, переморгнувшись між собою, зараз же рішуче підступають до корчмаря.

П р о з к а (виймаючи пістоль). Ну, пане Янкелю, давай мерщій алмаз. Живо.

К о р ч м а р (зляканий). Який алмаз? (Зухвало). Та що це за жарти! Забирайтесь геть!

Л о з к а (теж виймаючи пістоль). Що таке? Що тобі — життя набридло? Зараз же давай алмаз!

П р о з к а (шипить од злості). Мерщій, пся крев, нам нема часу.

К о р ч м а р. Пробі... Кала...

Обидва шляхтичі враз притуляють пістолі до його голови.

П р о з к а. Писни тільки, пся крев... Зараз же давай алмаз. Ах ти, собако! Ми за цим алмазом два тижні полюємо. Ну!

К о р ч м а р (виймає камінь й оддає шляхтичам). Ой, вей із мір! Гвалтівники! Гайдамаки! Лотри!

Л о з к а. Що таке? (Загрожує йому пістолем).

К о р ч м а р. Пробі! (Вибігає геть із репетом).

Л о з к а (вихопивши камінь у Прозки). О... Яка ж розкіш! Ха-ха-ха. Нарешті — таки він мій. Ну, й дурні ж ці гайдамаки! Ха-ха-ха. Сказано, хлопи. Свині, пся крев.

П р о з к а (в свою чергу вихоплює камінь у Лоз-ки). Але не так швидко, мій пане! Здається, і я тут не зайвий.

Л о з к а (розлючений). Прошу не хапати з рук, мій пане! (Знов вихоплює камінь, він падає і кудись котиться). А, до ста дяблів, — покотився. (Нагинаються обидва і починають шукати по всій підлозі камінь). Ще, не дай бог, куди закотився. А все ти, пся крев.

Лазять, шукаючи та лаючись, по хаті. Нарешті обидва підводяться і неймовірно дивляться один на одного.

П р о з к а. Що за чортовиння! То де ж він?

Л о з к а. Еге, голубчику, ти, мабуть, знайшов, та думаєш, що так і буде. (Хапає його за комір, починається бійка). Ах ти, котолупе поганий!

П р о з к а (вихоплює шаблю). Калавур! Пробі!

Л о з к а (теж вихоплює шаблю). Вкрав, та ще й пробі! А цього не хочеш!

Б'ються. Прозка падає. Лозка зупиняється з жахом, опустивши шаблю.

Л о з к а. А, до ста дяблів. Невже ж у шию... (Нахиляється до нього). Так і єсть... не дише. (Хапливо обшукує тіло). От лихо, Єзус, Марія! То невже ж і в нього немає?.. Здається, йдуть... (Схоплюється й озирається з жахом). Боже мій, що ж робити? (Хапається за голову). Де ж камінь? (Озирається). Сліпа! Вона не бачила... тікати, тікати мерщій! (Вибігає геть, ще раз озирнувшись на труп).

Лі я (опанована безумним жахом, виходить із свого кутка, йде на середину хати, простягаючи обидві руки перед собою). Хто? Хто тут? Чому всі мовчать... Чому тут так тихо, наче в могилі... Мені страшно... мені страшно, мамочко моя рідна... (Спотикається на труп Прозки і, торкнувшись його руками, кричить з жахом). Ай! Ай! Хто, хто тут? (Забруднила в кров руки). Чому... чому мої руки мокрі?.. Ай! це кров!

Пуста корчма з перекинутими столами і лавками. Труп довгоносого шляхтича і бідна сліпа дівчина, опанована жахом, яка не може зрозуміти, що таке діється навколо.

Нарешті вона йде праворуч і наступає босою ногою на алмаз.

Л і я (кричить від болю). Ай! (Плаче), Я наступила на щось гостре. Як заболіла моя бідна ніжка. (Нахиляється й піднімає алмаз). Якийсь камінь... або бите скло... (Держить алмаз).

Відчиняються двері і ввіходить Авраам Цвікловіц, старий єврей з виразним і вродливим обличчям, з довгою сивою бородою, одягнений у чорну оксамитну шубу, велична, імпозантна постать.

Ц в і к л о в і ц (на порозі). Гей! Хто тут? Хазяїн! (Увіходить у хату і здивовано озирається). Що таке? Все зруйновано, перекинуто... труп... (Він підходить до Лії). Якась дівчина... здається, єврейка. Слухай, дівчино, чи не бачила ти, де хазаїн?

Л і я. Я не можу бачити. Я сліпа... Виведи, виведи мене звідси, добрий чоловіче... Мені так холодно... страшно... тут було так галасно, хтось бився... кричав...

Ц в і к л о в і ц. Бідна дівчино, де ж твоя хата?

Л і я. В мене немає хати... Я хотіла вийти сама, але накололася ногою на це скло, — у мене ж немає черевиків. (Показує йому алмаз). Бачиш, яке велике скло. Мені було так боляче.

Ц в і к л о в і ц (бере алмаз. Здивовано). Боже великий! Це ж Липовецьке жорно! Славетний алмаз княгині Вількомірської. Алмаз, який вона шукає по всій Україні. Скільки людей тебе шукало даремно, ти облитий кров'ю і зараз... (Він озирається на труп Прозки). Одна людина вбила другу за володіння тобою... а знайшла тебе бідна сліпа дівчина, що не знає навіть твоєї ціни, що навіть не побачить ніколи твоєї блискучої краси. (До Лії). Ходім. Я заплачу тобі за цей камінь тисячу червінців і візьму тебе в свій дім замість дочки.

Л і я. Ні, ні, мені не треба грошей, купи мені тільки черевики, щоб не боліли мої бідні ніжки...

Ц в і к л о в і ц. Якби ти не була босоніжкою, то не знайшла б алмаза. Ходім. (Він бере її за руку). Ходім. Не журись, що ти сліпа, не жалій, що не бачиш цього алмаза; зате ти не бачиш крові і грязі, що ними заплямували люди цей прекрасний світ.

Виходять.

Завіса.

ДІЯ ТРЕТЯ

В домі Авраама Цвікловіца в Житомирі. Праворуч стіл, покритий до самої землі оксамитним килимом: на ньому високий канделябр і велика книга з срібними застіжками на різьбленому пюпітрі. Великий глобус з мідним екватором на точених стовпчиках. Велика підзорна труба, килими, шафи з книжками. Просто проти сцени широкий східний ослін, укритий килимом і оксамитними подушками. Двері — праворуч вхідні, ліворуч — в інші кімнати.

І

Авраам Цвікловіц і Лія.

Сліпа дівчина, розкішно вдягнена в легкі східні тканини, сидить на ослоні, перебираючи струни своєї цитри. Цвікловіц сидить біля неї на низькій табуретці, похиливши голову на руки. Він у чорному вбранні, в чорній оксамитовій ярмулці на сивих кучерях.

Л і я. Тільки чотири дні живу я в тебе і чую, як прояснюється мій бідний розум... Мабуть, ти великий мудрець або чарівник, що знаєш тайни великі... Але нащо розбудив ти мій розум? Щоб знов боліло моє бідне серце, згадуючи все, що я забула, коли була перепілкою... Та хіба ж не можна жити і з розумом, але без спогадів... без спогадів гірких і жахливих. (Закриває лице руками).

Ц в і к л о в і ц (прикро усміхнувшись). Багато ти просиш, дівчино... Тайни цієї не розгадали ще мудреці людські. Де ,та криниця води забуття, щоб напився з неї народ єврейський і відпочив хоч на десять років од спогадів та страждань своїх безмірних... Сімдесят років живу я на світі... Скільки разів і маленьким хлопчиком і дорослим мужем читав я в синагозі велику поминальну молитву, що співають в місяці сівон на пам'ять усіх незчисленних євреїв, що загинули сто двадцять років тому в Тульчині, Немирові, Кам'янці, Полонному, Бродах — по всій Україні і Польщі... І важко було повірити в жахливу дійсність минулого... Казкою стародавніх часів здавалася мені ця молитва... І ось тепер, коли посивіла моя голова, довелося побачити, як вернулася жахлива казка, побачити — і пізнати власною мукою. В Білій Церкві забито моїх синів... забито... замордовано з жінками і малими дітьми... І ніколи, ніколи вже не побачу я тих, що сиділи кучерявими хлопчиками на моїх колінах... не побачу і не почую... ніколи.

Л і я (знаходить і цілує його руку). Життя дало тобі велику мудрість... вона допоможе тобі перетерпіти горе.

Ц в і к л о в і ц. Мудрість... (Гірко всміхається). Якщо я знаю трохи більше, ніж равини, що тисячі років риються, мов черви, в затхлих пергаментах і пишних, але пустих словах, — то не легше мені від мого знання...

С л у г а (увіходить). Граф Ружинський з якоюсь панночкою до вельможного пана.

Ц в і к л о в і ц (підводиться, здивований). Граф Ружинський? Чого йому треба? Чи не дізнались вони про мій алмаз? Ну, проси. (Слуга виходить). Слухай, Ліє, здається, що в місті вже почули про наш алмаз, бережись, не промовся як-небудь, може, вони за ним і прийшли.

Л і я. Ні, мій тату, я нікому не скажу...

II

Увіходять граф Ружинський й графиня Брагінська.

Ц в і к л о в і ц (шанобливо вклоняється гостям). Вітаю ясновельможну графиню і ясновельможного графа в скромній моїй оселі. Якому щасливому випадкові або якій справі мушу я дякувати за цю велику честь?

Р у ж и н с ь к и й (сміється). Та вже звичайно, що без справи не обійшлося.

Б р а г і н с ь к а (побачивши Лію). Боже мій, яка прекрасна длвчина! Це ваша дочка, пане Цвікловіц?

Ц в і к л о в і ц. Ні, ясновельможна графине, в мене немає дітей. Це бідна сліпа дівчина... яку я знайшов під час моєї подорожі в одній корчмі... там вона співала і ворожила людям за шматок хліба.

Б р а г і н с ь к а (з жвавістю). Ворожила! Вона вміє ворожити? О, то нехай вона і мені поворожить!

Р у ж и н с ь к и й. Тільки такий знавець, як Цвікловіц, і міг знайти подібний алмаз у брудній корчмі. Яка бездоганна краса!

Лія, збентежена, підводиться і підходить до Цвікловіца.

Б р а г і н с ь к а (манірно). Граф ще закохається в цю дівчину.

Р у ж и н с ь к и й. Графиня добре знає, що моє серце належить їй одній.

Ц в і к л о в і ц. Коли я брав її до себе, — не краса її мене привабила, а горе... (Пригортає до себе Лію).

Р у ж и н с ь к и й (несподівано). А чи правда, що Цвікловіц знайшов ще другий алмаз — алмаз княгині Вількомірської?

Ц в і к л о в і ц (спокійно). Ну, якщо за цим приїхав до мене вельможний граф, то мені дуже жаль, що графа потурбували даремно.

Р у ж и н с ь к и й. Ні, ні, я маю іншу справу. Але... (Озирається).

Б р а г і н с ь к а (жваво). Ви можете йти в другу кімнату, а я почекаю тут. Пане Цвікловіц, ви дозволите мені поговорити з вашою вихованкою? Може, ви дозволите, щоб вона й поворожила мені?

Ц в і к л о в і ц. Прошу, ясновельможна пані. (До Лії). Посидь тут, моє дитя, не бійся. Прошу графа. (Показує йому на двері ліворуч. Обидва виходять).

Б р а г і н с ь к а (підводить Лію до ослона і сідає сама рядом). Чи правда, що ти вмієш ворожити?

Л і я (хитає головою). О, ні... Це було тоді, як я була божевільною... Тоді... Мені здавалось, я бачила те, чого не видно людям... А тепер, коли прокинувся мій розум, смутні спогади опанували мою душу і не дають мені чути чужої муки.

Б р а г і н с ь к а (зітхає). Так... у кожного власна мука...

Л і я (бере її за руку). Але сліпі очі навчили мене дивитись не в лице, а в душу людині... Здається мені, що й твоя душа схвильована якимось спогадом... Про щось і жахливе... і разом солодке...

Б р а г і н с ь к а (здивовано). Ти справді чарівниця! Відкіля ти знаєш?

Л і я (пригадує). Стривай... кому це я ворожила... востаннє... тоді, в тій корчмі!.. (Радісно). Ах, надумала! Тому молодому музиці, що питав мене, чи побачить він дівчину, що дала йому золотий наперсток.

Б р а г і н с ь к а (схоплюється, вражена, і відступає, хрестячись). Єзус, Марія! Ти чарівниця! Ти велика чарівниця!

Л і я (спокійно, без будь-якого здивування). Так це ти та дівчина, що дала йому золотий наперсток... (Мрійно). О, ти повинна бути прекрасною, як зоря... Як королівна чарівної казки, бо такою невимовною ласкою, так ніжно й ясно, мов золота струна, дзвенів його голос, коли він говорив про тебе...

Б р а г і н с ь к а (забувши свій страх, знов сідає на табурет і бере її руку). Ти бачила, ти розмовляла з ними Ну, то скажи ж, скажи ж мерщій, який він, мій рицар, мій коханий, єдиний, що за ним занудьгувало моє серце! Де ти його зустріла?.. Куди він їхав?.. У якому він був убранні, чи

були з ним інші рицарі? Може, ти знаєш, як він зветься! Ах! Адже ти не могла його бачити... бо ти ж сліпа. Господи, єдина людина зустріла того, кого я шукаю так довго, — і та сліпа. (Жваво). Але ж ти чула, що він казав про мене?

Л і я. Він розмовляв про тебе з такою журбою і ласкою. І хоч не бачила я його лиця, але тільки в прекрасної людини може бути такий чарівний, як музика, голос...

Б р а г і н с ь к а. Так, так, він прекрасний, як місяць.

Л і я. Він казав, що віддасть життя, щоб тільки побачити тебе хоч на єдину хвилину... А що було потім, — не пам'ятаю... Знаю тільки, що мені його стало так жаль, бо я зрозуміла тоді, що не принесе йому щастя твій наперсток... І зараз мені здається, що не його ти кохаєш, а якусь мрію, що склала твоя душа...

Б р а г і н с ь к а (мрійно). Так... це була чудова мрія...

Л і я. І зараз ти питала про нього не так, як питають про рідну людину... І здається мені, що зречешся ти його в чорну його годину.

Б р а г і н с ь к а (підводиться, гордо). Ти сама не розумієш, що кажеш. Щоб я зреклась мого збавителя! Та і яка може бути чорна година в мого найяснішого рицаря? І все ж таки спасибі тобі, що розповіла мені про нього. Прощавай. Я чую, як вони йдуть сюди, я не можу нікого зараз бачити. (Швидко виходить у двері праворуч).

Л і я (собі підводиться). Може, й справді краще для мене, що я сліпа. (Виходить).

III

З лівих дверей виходять, закінчуючи розмову, Ружинський і Цвікловіц. Ружинський видимо розгніваний.

Р у ж и н с ь к и й. Я ніколи не повірю, щоб у тебе не було такої дрібниці, як двадцять тисяч червінців. Усім відомо, що самі твої самоцвіти коштують удесятеро більше. Добре, доведеться тобі коли-небудь звернутись до нас — тоді побачимо.

Ц в і к л о в і ц. Мої самоцвіти? Колекція мінералів, яку я збирав усе моє життя, щоб відписати тепер Краківському університету? Коли це багатство, то хіба багатство науки, якій я служив весь мій вік. А гроші? В мене немає інших, крім тих, що я заробляю як лікар, — їх досить, щоб забезпечити життя такого старого, як я.

Р у ж и н с ь к и й. Невже! Твої еліксири продавалися по червінцю за краплю. Князь Потоцький заплатив тобі тисячу дукатів, коли ти вилікував від сухот його сина. Та хіба тільки це!

Ц в і к л о в і ц. Я лікую всіх, але з бідних я не беру нічого.

Р у ж и н с ь к и й. Словом, у тебе є гроші, як у кожного єврея. Нарешті я дам тобі який тільки хочеш приріст.

Ц в і к л о в і ц (розводить руками). Не маю, ясновельможний пане...

Р у ж и н с ь к и й (спиняючи гнів). Так ось яка єврейська вдячність! Багато б ти мав своїх самоцвітів і перлів, коли б не сидів у Житомирі під обороною польських хоругов, під обороною Дубровського, що піднявся проти гайдамаків, цід захистом великого ловчого Браніцького! Чи не ми ж вступилися за вас і піднялися месниками за вашу кров, коли цілими річками лилася в Лисянці, Жаботині, Умані і по всій Україні. (Злісно сміється). Коли хочеш, я подарую тобі, крім росту, кілька живих гайдамаків, щоб ти зміг замордувати їх власними руками в відплату за кров твоїх синів.

Ц в і к л о в і ц (з гідністю). Я не купую людської крові, мій пане. А щодо вдячнЬсті, ясновельможний пане, щодо вдячності за кров гайдамацьку, що ллється зараз річкою в Кодні, то не за нас ллється ця кров і не за євреїв мститесь ви цьому нещасному народові... Ви мститеся за свої шкоди та втрати, і євреї — це тільки один із записів у реєстрі цих втрат. Чи не так само пише регіментар Стемпковський у своїм універсалі? Не за кров єврейську дорікає він хлопів, а за те, що позбавили панів того зиску, що належав їм від оренд, які держали євреї по містах та містечках панських: "забиваючи жидів, заподіяли ви панам великі шкоди", — ось чим дорікає хлопів вельможний регіментар, а зовсім не нашою кров'ю. Не євреїв ви жалієте, а ті гроші, що не встигли з нас дістати.

Р у ж и н с ь к и й (розлючений і обурений). А, так ось які слова дозволяє собі єврей, що нажився в Речі Посполитій! Та ти знаєш, що за ці слова я, шляхтич, граф і каштелян Брацлавський, можу зараз же віддати тебе на суд трибуналу в Любліні або навіть до Стемпковського в Кодню!

Ц в і к л о в і ц (спокійно). Я був би недостойним мого народу, коли б боявся смерті, та ще в мої літа.

Р у ж и н с ь к и й. І хто ж обороняє гайдамаків! Батько, у якого ці звірі замордували двох синів! А ти чув коли-небудь, якими лютими муками мордували гайдамаки ваших дітей і жінок? Ти зарився в свої книжки та подушки, ти милуєшся з своїх самоцвітів і перлів та дивишся в небо в цю підзорну трубу, а не бачиш життя, що лютує під твоїми вікнами.

Ц в і к л о в і ц (з перекривленим від муки лицем). Годі...

Р у ж и н с ь к и й. Ні, слухай, коли хочеш бути мудрим. Як одна єврейка кинулася на шию гайдамаці і благала, щоб він її помилував, а він струсив її з себе і тільки сміявся, дивлячись, як її забивали...

Ц в і к л о в і ц. Годі! Годі, благаю тебе!

Р у ж и н с ь к и й. А, тепер годі. А ти чув, старий, як в одному селі гайдамаки забили єврея і двох його синів, а третьому дали в руки пістоля й обіцяли помилувати, коли він заб'є свою матір?

Ц в і к л о в і ц (падає на килим і ридає). Вийди, благаю тебе.

Р у ж и н с ь к и й (злісно сміється). Удруге не боронитимеш хлопів... Прощавай.

Виходить. Велика пауза. Музика.

Ц в і к л о в і ц (підводиться). Чого не в силі були зробити любов і пісні бідної дівчини, те зробила ненависть цього чоловіка... Очі мої повні сліз, я плачу вперше після того, як забито моїх дітей. (Утирає очі). Але невже ж... невже ж... його правда? Невже ж я справді тільки сліпий безумець, що не бачу життя, шукаючи зір на небі? Він не міг вразити мене сильніше, але ж ні, ні! Хіба ж я шукаю правди в цих пліснявих книжках та пергаментних сувоях, як наші равві або мудреці Зогара, що тратять весь свій вік, щоб знайти таємний розум у мертвих письменах? Проте багато, мабуть, і в мене старої закваски, коли вся моя мудрість безмовна перед голосом старої ненависті. Але що ж діяти... і розум не власний над серцем, коли воно болить так смертельно. (Сідає край стола, похиливши голову на руки).

Пауза.

IV

Тихо входить Стеся, не відважуючись потривожити Цвікловіца, стоїть кілька хвилин мовчки. На лиці її туга, майже розпач, вона ще змарніла за цей час.

Ц в і к л о в і ц (почувши присутність людини, обертається, стенувшись). Хто? Хто ти, дівчино? Хто впустив тебе?

С т е с я. Вислухайте мене, шановний пане, вислухайте, благаю вас...

Ц в і к л о в і ц (пильно дивиться на неї). Я слухаю.

С т е с я (хвилюючись). Мій наречений... його удекретовано на смерть. Завтра... завтра його мусять скарати. Ні, ні, вислухайте, я розкажу все по порядку. Його удекретовано на смерть, але княгиня Вількомірська і суддя Дубровський обіцяли мені помилувати його, якщо я знайду великий алмаз, що пропав, коли грабували її замок.

Ц в і к л о в і ц (прикро усміхнувшись). Знов Липовецьке жорно.

С т е с я. Так... так... алмазне жорно, мій пане. Двадцять день я не злазила з коня, я об'їхала майже все Київське воєводство, я побувала на тім боці, я шукала, де тільки можна, і все то даремно, даремно, не знайшлося і сліду алмаза... Двічі затримували мене польські жовніри... майже перед моїми очима замордували чоловіка, що помагав мені шукати, — на моїй душі його смерть. Скільки лиха, зневаги, образ довелося зазнати в путі. Як не рішилася я розуму — не знаю. (Закриває лице руками). І ось тільки три дні перед цим набігла я на слід... Мов безумна, мчала я і вдень і вночі, щоб успіти до строку, щоб не приїхати, коли вже буде пізно. (Вона хитається). І ось... І ось... я у вас... голова туманіє... в очах темно... (Кидається до його ніг). Благаю ж вас, заклинаю вас усім святим... ради життя людини... дайте мені цей камінь, я служитиму вам весь свій вік... тільки врятуйте, врятуйте мого Василя... його ж завтра, завтра скарають. (Ревно плаче).

Ц в і к л о в і ц (підводиться). Безумна дівчино! Та чи знаєш ти, що цього каменя не здолає купити і сам король польський!

С т е с я. Я знаю, я знаю. Але що ж робити? Я благатиму княгиню, я кинусь до її ніг, щоб вона заплатила вам хоч частину. Але ж не дайте загинути живій людині.

Ц в і к л о в і ц. А чи знаєш ти, дівчино, що гайдамаки забили моїх синів... Адже ж і твій наречений теж гайдамака. І ось ти просиш, щоб я... щоб я викупив одного з тих гайдамаків, що забили моїх синів. Та чи є в тобі розум, дівчино!

С т е с я (латає руки). Немає в мене розуму, немає.

Пауза.

Ц в і к л о в і ц (після довгого мовчання). Правда, не розум привів тебе до мене, а серце...

Він підходить до одних і других дверей і замикає їх. Потім підходить до правої стіни над столом і притискує якусь потаємну пружину. Взявши з потаємної шафи футляр, він замикає двері, підходить до Стесі, що чекає в попередній позі, дивлячись на нього з надією і страхом.

Ц в і к л о в і ц (одкриває футляр і дивиться на алмаз). Скільки золота сліз і крові бачило це променисте жорно. Але чи зробив цей камінь хоч єдиний раз когоо-небудь щасливим? (Мовчить, потім подає камінь Стесі). Візьми. Авраам Цвілковіц платить свій викуп за право вільного розуму.

С т е с я (цілує його руки, тихо плачучи).

Ц в і к л о в і ц (мовчки дивиться на неї).

Завіса.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Та сама зала в судді Дубровського, влаштована зараз для судового засідання. Ліворуч, трохи навкоси, покритий чорним сукном стіл для суддів, на столі —канделябр, розп'яття, пісочний годинник, папери. Час перед вечором.

І

Лебенцький за своїм звичаєм розбирає папери, стоячи коло стола. Хутко ввіходить граф Ружинський. Лабенцький шанобливо йому вклоняється.

Р у ж и н с ь к и й. Дубровського нема?

Л а б е н ц ь к и й. Ні, ясновельможний пане, він зараз буде.

Р у ж и н с ь к и й. І листа від Стемпковського теж не було?

Л а б е н ц ь к и й. Теж не було.

Р у ж и н с ь к и й. А, тисяча дяблів! (Нервово ходить по залі). Пане Лабенцький, ви знаєте, що ця навісноголова дівчина таки вернулася. Який диявол допоміг їй — не знаю, тільки мені здається, що вона дістала алмаз. Коли кінчається термін, що дав їй Дубровський?

Л а б е н ц ь к и й. Він рахує, що сьогодні о восьмій годині...

Р у ж и н с ь к и й. Та ще ця безглузда історія з другою навісноголовою. Що там таке з графинею Брагінською? Чи правда, що Дубровський викликає її сьогодні в суд? З яких це часів стали викликати в суд шляхтянок графського роду? Чи пан Дубровський не знає, що вона графиня Брагінська і моя наречена!

Л а б е н ц ь к и й (розводить руками). Але ж вельможний граф знає, що знайшовся той золотий наперсток, про який розказувала тоді графиня?

Р у ж и н с ь к и й (злісно). Так, я чув. І досить було якомусь пройдисвітові, різунові, бродязі заявити, що він врятував невідому панночку, як суддя Дубровський, замість повісити його на першій гілляці, дозволяє собі викликати на суд та зводити на очі з хлопом шляхтянку, вельможну графиню, наречену каштеляна Брацлавського. Я певен, що він робить це навмисно, щоб тільки образити мене. Я завтра напишу листа до його милості короля. Слухайте, пане Лабенцький, я знаю, що вам давно хочеться мати зорю Станіслава. А? Може, написати і про пана до його королівської милості?

Л а б е н ц ь к и й (у захваті). О, мій пане! (Цілує його в плече).

Р у ж и н с ь к и й. Тільки пан і собі повинен зробити мені послугу, коли буде треба.

Л а б е н ц ь к и й. Все, що тільки накаже ясновельможний пан!

Р у ж и н с ь к и й. Насамперед нам треба не допустити, щоб помилували цю скажену собаку, цього проклятого Хмарного. Але як це зробити?

Л а б е н ц ь к и й. Панові треба було раніше надіслати кого-небудь слідкувати за цією дівчиною... коли вона їздила по камінь.

Р у ж и н с ь к и й. Та невже ж я цього не зробив! Але ні Лозка, ні Прозка не вернулись додому. Який чорт їх забрав, не можу і втямити. Пане Лабенцький, тут у передпокої сидить ще один мій шляхтич — пан Мишка, з великими такими вусами, будь ласка, покличте його сюди, може, що й придумаємо.

Л а б е н ц ь к и й. Пан Мишка? Так то ж цілий кабан, а не мишка. Зараз (Іде до дверей). А... ось і вона, ця дівчина. (Залишається).

Хутко входить Стеся і зараз же кидається до Лабенцького.

С т е с я. Ради бога? Де суддя Дубровський?

Л а б е н ц ь к и й (сухо). Пана Дубровського немає.

С т е с я. Боже мій, коли ж він буде? Сьогодні він ще буде?

Л а б е н ц ь к и й. Не знаю. Тут не можна розмовляти. Спитай у канцелярії.

С т е с я. Ви не смієте мені так відповідати. Суддя Дубровський дав мені декрет, я знайшла алмаз, я маю право вимагати, щоб мені дали змогу показати його судові!

Л а б е н ц ь к и й (здивований). Ти знайшла алмаз? Та невже?

Р у ж и н с ь к и й (вражений). Як! Ти знайшла камінь? О, то й щастить же твоєму осавулові, що має таку принадну наречену. (Пробує її обняти, вона ухиляється).

С т е с я. То скажіть же мерщій, де суддя? Я була в княгині, але і її немає дома.

Входить жовнір із пакетом.

Ж о в н і р. Лист до пана Дубровського від регіментаря Стемпковського.

Р у ж и н с ь к и й (злорадно). А, нарешті-таки, нарешті!

Лабенцький приймає лист. Жовнір виходить.

Р у ж и н с ь к и й. Ну, що, що він пише?

Л а б е н ц ь к и й (розпечатує листа). Так і єсть. Він вимагає до себе Хмарного.

С т е с я (скрикує). Ні, ні, цього не може бути!

Л а б е н ц ь к и й (читає). "Юзеф Стемпковський, регіментар і комендант військ коронних, каштелян Київський і святого Станіслава кавалер. За властю і достойністю регіментарською даю цей ордер пану Дубровському, вельможному судді Житомирському, щоб негайно по прийнятті цього ордера він відіслав до мене в Кодню бунтівника Василя Хмарного (Стеся скрикує) з усім судочинством, що до нього належить, а також аби повідомив, з якої саме причини припиняється виконання смертного декрету над вищеменованим бунтівником. Дан в Кодні, Вересня дня, Юзеф Стемпковський регіментар".

Р у ж и н с ь к и й (злорадно). Ага! Стемпковський не жартує. З Кодні ще ніхто не повертався живий.

С т е с я (що під час читання листа вхопила за руку Лабенцького, слідкуючи з жахом за змістом, зараз скрикує). Ні, ні, ви не зробите, ви не допустите цього! (Хапає за руки обох). Це ж неможливо — адже ж я знайшла камінь. Ради бога, ще ж термін не минув, ради бога! Господи, що ж робити...

Р у ж и н с ь к и й. Ага, затріпотіла, моя перепілочко. Ну, добре, слухай. Є така згода, ми вже зробимо тобі таку послугу. Давай твій камінь, я передам його зараз княгині. Тільки умова: за цю послугу ти повинна мені віддячити своєю любов'ю. Розумієш? (Обіймає її). Ми поїдемо зараз до мене, ти там не будеш така соромлива... чуєш? Я ж бачу, що ти палка, як вакханка... Очі твої горять, як алмаз. О, не дивись

так гнівно... Якби ти знала, яка насолода поцілувати ці гнівні очі, кинути на подушку цю горду голову, розкрити ці пишні, незаймані дівочі груди (він задихається, розпалений жагою) і припасти до палких уст, забувши все на світі...

С т е с я (виривається після боротьби і відштовхує його, обурена). Ганьба! Мені соромно за вашу честь шляхетську! (Вибігає).

Р у ж и н с ь к и й (упавши в крісло, не може отямитись). Яка чарівна краса! (Прикладає руку до чола). Здається, розум мій помутився від жаги.

Л а б е н ц ь к и й (усміхається). Здається, графа дуже розпалила ця дівчина, а все ж таки алмаз, мабуть, у неї.

Р у ж и н с ь к и й (одним стрибком зривається на ноги). Чого варті всі наші солодкі панянки поруч з цією дівчиною, палкою, мов огонь, гнучкою і бистрою, мов турецька шабля. Але все ж таки що робити? Як забрати в неї цей алмаз?

Л а б е н ц ь к и й. Вельможний граф занадто поспішив, вона б сама віддала камінь.

Р у ж и н с ь к и й. Яке глупство! Вона віддала б його в панській присутності, а це нічого не варто. Добре, справа ще не загублена. (Підходить до правих дверей і кричить). Пане Мишко!

Увіходить пан Мишка, здоровенний шляхтич з величезними вусами і дурнувато-лютою фізіономією.

Р у ж и н с ь к и й. Ну, то що ж, пане Мишко?

М и ш к а (несподівано для його вроди тонким голосом). Та дівчина приходила, вельможний пане.

Р у ж и н с ь к и й. Та невже! А ми без твоїх мишачих очей і не бачили. (Наближається до нього, таємно). Слухай. Треба зараз же, за всяку ціну, перейняти цю дівчину! Вона поїхала до княгині — алмаз у неї, розумієш? Зараз же бери двох гайдуків і скачіть чимдуж простою дорогою їй навперейми. Затямив? Треба її перейняти, поки вона не поспіла до княгині.

М и ш к а. Розумію, вельможний граф.

Р у ж и н с ь к и й. Сховайтесь у завулку коло Бернардинського кляштора, вона повинна проїжджати мимо. Зараз же хапайте і везіть до мене. Місце там глухе, — ніхто не побачить... Тільки дивись, щоб не було галасу.

М и ш к а. О, то нехай бог милує, ясновельможний графе, хіба ж це вперше?

Р у ж и н с ь к и й. Дивись. (Киває пальцем у нього під носом). Не дай бог, як не зробиш.

М и ш к а. О, цо то, ясновельможний пане. То хіба ж я яка фуяра або я в бога не вірю?

Р у ж и н с ь к и й. Рушай мерщій. (Пан Мишка виходить). Ну, пане Лабенцький, я вже бачу, як зоря Станіслава сходить на ваших грудях.

Л а б е н ц ь к и й (захваті). О, ясновельможний графе!

Р у ж и н с ь к и й. Ну, а зараз треба кінчати другу справу. Дивіться ж — графиня Брагінська не приїде на суд, нехай пан Дубровський не дожидає.

Іде до дверей і зустрічається з Дубровським, що ввіходить. Обидва холодно вклоняються один одному. Граф виходить.

II

Д у б р о в с ь к и й (сідає в своє крісло). Чого тут вештається цей граф? Пане Лабенцький, ви мусите, здається, знати, що в цій залі не місце стороннім особам. Листів не було?

Л а б е н ц ь к и й (шанобливо). Негайний, від регіментаря Стемпковського... (подає листа) про відсилання злочинця Хмарного. 41

Д у б р о в с ь к и й (читає, нахмурившись, листа). "Даю цей ордер панові Дубровському" мм... "негайно по прийнятті цього ордера... відіслати... бунтівника Хмарного... Юзеф Стемпковський". (Злісно мне і кидає листа. Зривається, обурений, з крісла). Він не має ніякого права писати мені ордер і втручатися в мою юрисдикцію... Хіба я вже не суддя на Україні! Я маю таке ж jus gladii, як і гетьман Браніцький, маю право карати на смерть і дарувати горлом. Він тільки солдат і екзекутор і мусить поважати цивільний суд! Завтра ж напишіть листи королю з моєю протестацією! (Сідає в крісло). Га, я знаю, чиї це інтриги! Це найясніший граф Ружинський забігає і спереду і ззаду, щоб тільки не відчинилася клітка і не вирвався на волю звір, якого він роздратував необережно.

Л а б е н ц ь к и й (шанобливо). Але, якщо пан дозволить, зараз нічого не можна зробити. Адже ж смертний декрет підписано, а відстрочка, що дав пан суддя, кінчається сьогодні о восьмій годині.

Д у б р о в с ь к и й (хмуро). Княгині не було?

Л а б е н ц ь к и й. Ні, ясновельможний пане.

Д у б р о в с ь к и й (про себе). Проклята баба, вона заварила це пиво і хоче, щоб я сам його пив. (Задумується, похиливши голову на руку. Лабенцький чекає, зігнувшись). І дівчина ця десь загинула. (До Лабенцького). І дівчини цієї не було?

Л а б е н ц ь к и й (збентежившись). Якої дівчини?

Д у б р о в с ь к и й. Дівчини, якій я дав ордер, — нареченої Хмарного?

Л а б е н ц ь к и й (ще більше збентежений). Так, вельможний пане, була.

Д у б р о в с ь к и й. То що ж ви мовчите! Що ж вона казала? Може, вона знайшла камінь?

Л а б е н ц ь к и й (остаточно розгублений). Не знаю, ясновельможний пане. (Не витримуючи проникливого погляду Дубровського). Себто, звичайно... вона каже, що знайшла, але відкіля ж я знаю... Вона хотіла бачити пана суддю.

Д у б р о в с ь к и й (розлючений). Як! І ви її не допитали, поки я прийду, і відпустили з цим алмазом, який у неї можуть просто відняти. А! Я бачу, що у вас тут згода з графом Ружинським!

Л а б е н ц ь к и й. Але що ж я міг зробити? Вона навіть не давала мені цього каменя, та хоч би й давала, то хіба ж я ювелір, щоб знати, який це камінь? Може, це зовсім не алмаз, а як алмаз, то не той. Тільки одна княгиня Вількомірська має право атестації в цій справі.

Д у б р о в с ь к и й (береться за голову). Неначе сам сатана обплутав цю справу тисячею судових закарлюк. Що в нас на сьогодні?

Л а б е н ц ь к и й. Тільки одна справа тих трьох музик, що їх затримали біля кордону.

Д у б р о в с ь к и й. Викликали графиню Брагінську? Злочинці і свідки тут?

Л а б е н ц ь к й й. Тут, шановний пане.

Д у б р о в с ь к и й. Добре. Починайте.

III

Лабенцький іде до середніх дверей і розчиняє їх навстіж. Зараз же по обидва боки дверей становляться величезні гайдуки з топірцями. Увіходять Ружикський і пан Мишка. Сідають праворуч.

В о з н и й (увіходить). Суд його королівської милості.

Дубровський, Лабенцькнй, Виверський і секретар займають місця. Возний зачиняє середні двері.

Д у б р о в с ь к и й. Іменем його королівської милості і найяснішої республіки суд нинішній оголошую відкритим. (Перегортає справу). Continuatio* (* Продовження (лат.).) справи лотрів і людей свавільних — музик Прокопа Скряги, Мусія Шенчика і Лук'яна Ілька, яку справу було перенесено до очевистого виклику перед судом графині Єлени Брагінської. Пане возний, введіть перших двох злочинців.

Возний відчиняє двері. Вартові вводять Скрягу і Шенчика, що займають влаштовані для них місця посередині біля задньої стіни зали. Секретар, що займає місце за окремим столом, весь час записує запитання і відповіді у велику книгу.

Д у б р о в с ь к и й. Мусію Шенчику! Значить, ти стверджуєш, що ніколи не приставав до гайдамацьких куп і в жодних ексцесах або лотровських вчинках участі не брав?

Ш е н ч й к. Так, ясновельможний пане. Зроду був музика, ніколи чужого не хотів і за багатим не гнався, — коли мав миску вареників, то другої не шукав, ясновельможний пане.

Д у б р о в с ь к и й (хмуро). Добра твоя вдача, Мусію Шенчику, але відкіля ж це в тебе панська камізелька взялася?

Ш е н ч й к. Що ж, вельможний пане, доводиться і юшку сьорбати, коли риби немає, — прийшлося взяти її за роботу, коли грав у корчмі якимсь добродіям.

Д у б р о в с ь к и й. Ой, чи не зі списами були ті добродії, Шенчику? А де ж ти пострічався з цими музиками — це твої давні товариші?

Ш е н ч и к. Прокопа Скрягу знав і раніш, але вкупі не грали ніколи, а про Ілька тільки чув, що добре грає на скрипці. І дійсно, вельможний пане, кращої скрипки немає на цім боці.

Д у б р о в с ь к и й. А чого ж це ви опинилися біля самого кордону? Та ще розпитували корчмаря, як би перебратись на той бік?

Ш е н ч и к. Що ж, ясновельможний пане, це тільки чортові, кажуть, добре грати, сидячи в очереті, а музикам потрібні широкі світи; тут нашу музику вже чули, хотіли ще подивитись, чи добрі пампушки на тім боці.

Д у б р о в с ь к и й. Так. Пане возний, введіть хорунгового товариша Пшепюрковського. (До Скряги, який усміхається). Здається, ти не дуже весела людина, Прокопе Скряго. Чого ж це ти всміхаєшся?

Увіходить пан Пшепюрковський з обв'язаною головою, сідає на місце для свідків — праворуч.

С к р я г а. Так, вельможний пане. Каже Шенчик, що нашу музику тут уже чули. Здається мені, що, наприклад, у пана коменданта (показує на Пшепюрковського) од моєї бандури ще й досі в голові гуде.

Пшепюрковський виявляє своє обурення.

Д у б р о в с ь к и й (усміхається хмуро). Боюсь я, добродію Скряго, що твоя голова скоро й рада буде густи, та не зможе.

С к р я г а. Що ж, пане, раз козі смерть.

Д у б р о в с ь к и й (перегортаючи справу). А відкіля в тебе срібне люстро, Прокопе Скряго? (Скряга мовчить). Мовчиш? (Перегортає справу). А з ким це ти наводив донських козаків на пана Спендовського — теж із троїстою музикою чи вже соло, без акомпанементу?

С к р я г а. Сам наводив, півтора лиха.

Д у б р о в с ь к и й. І сам теж бив і грабував?

С к р я г а. Та вже ж не дивився, коли панів били.

Д у б р о в с ь к и й. Я гадаю, панове, що нічого його допитувати про інші його ексцеси та злі вчинки. Пане Пшепюрковський!

Пшепюрковський наближається до стола.

Д у б р о в с ь к и й. В той день, як ви затримали цих музик, ви робили трус навколо, по хуторах?

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Так, ясновельможний пане, робив.

Д у б р о в с ь к и й. Чи не затримали ви яких-небудь спільників цих лотрів?

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Аякже, вельможний пане, навіть забили одного різуна, що збирався втекти за кордон. О, в мене на гайдамаків жадливе око, пане суддя. В мене такий звичай: бий сороку і ворону — доб'єшся і до ясного сокола.

Д у б р о в с ь к и й. Ви плутаєте, пане товаришу, — той козак, що ви забили, проживає на тім боці. А чого це у вас голова зав'язана, пане?

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Це шляхетні рани, пане суддя, що я одержав у бою з цими розбійниками й лотрами, не жалкуючи життя для блага короля і Речі Посполитої.

Д у б р о в с ь к и й. І багато, крім вас, одержало рани?

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Ще сім, пане суддя, — два капрали, два шерегових і три жовніри.

Д у б р о в с ь к и й. (нібито не знає). То якою ж зброєю заподіяно панові ті рани?

П ш е п ю р к о в с ь к и й. (збентежений, з досадою). Адже ж пан знає, що бандурою...

Д у б р о в с ь к и й. Не дуже ж шляхетні ті рани, коли один музика міг переколошкати бандурою двадцять польських жовнірів — цілу під'яздову команду. (Гнівно). А що ж було б, коли б вас почали лупити ще цимбалами або якби у Скряги була шабля замість бандури...

С к р я г а (підіймає руку в захваті). О, якби, півтора лиха.

П ш е п ю р ко в с ь к и й. (наївно). То коли б пан бачив, яка то бандура... справжня сатана — тридцять струн, всі мідні.

Д у б р о в с ь к и й. І всі заграли на панській голові — добра, мабуть, була музика! Сідайте.

Пшепюрковський виходить, весь червоний.

Д у б р о в с ь к и й. Прокіп Скряга, що маєш сказати в останньому слові?

С к р я г а. Не вмію я говорити, пане суддя, і шкода, що ніколи немає в мене того, що мені в той час потрібно, півтора лиха. Якби була в мене в корчмі шабля, то не бачили б ви мене тут, вельможний пане, а коли б тут у мене була бандура, то заспівав би я вам про Хмельницького або Перебийноса, що засіяли Україну лядськими костями. Але не співати мені більше на цьому світі,— тільки не загине наша пісня — ще заспіває її вільний народ український.

Д у б р о в с ь к и й. Пане возний, одведіть злочинців і введіть Лук'яна Ілька.

Вартові виводять Скрягу і Шенчика в середні двері і зараз же вводять Ілька, що становиться на місці підсудних.

Д у б р о в с ь к и й. Лук'ян Ілько, чи продовжуєш ти стверджувати, що цього (показує) наперстка дала тобі панночка, яку ти нібито вирятував в Яблунцях під час грабування гайдамаками замку пана Калиновича?

І л ь к о. Так, ясновельможний пане.

Д у б р о в с ь к и й. Значить, ти признаєшся, що був укупі з різунами, що грабували цей замок?

І л ь к о. (помовчавши). Так, я був у цьому загоні музикою.

Д у б р о в с ь к и й. (суворо). А ти знаєш, які великі кривди і шкоди вчинили гайдамаки в цьому замку? Ти знаєш, що не тільки все пограбували і зруйнували — золото, перли і шати коштовні, — але, не дбаючи про страх божий, майже двадцять чоловіка забили і на смерть

замордували, шляхетних жінок згвалтували. Важко ж повірити, що ти вийшов з чистими руками з цього кривавого пекла.

І л ь к о. Я був музикою, вельможний пане, а коли б хотів убивати або гвалтувати, то не вирятував би од товаришів тієї панночки.

Д у б р о в с ь к и й. І ти міг би пізнати цю панночку?

І л ь к о. (палко). Я пізнав би її серед тисячі дівчат. Приведіть сюди тисячу красунь і поставте їх рядом, я підійду й одразу пізнаю ту, що дала мені наперсток тієї незабутньої ночі.

Д у б р о в с ь к и й. Це ще не доказ: ти міг її бачити там, коли хто-небудь інший рятував її від гайдамаків — шляхетний рицар, а не різун, як ти. Чи знаєш ти, як її ім'я?

І л ь к о. Так, знаю. Гельця. Але хто вона і якого роду — не знаю, та й не думав про це, коли ніс її, тремтячу й непритомну, при світлі пожежі серед руйнування й крику.

Д у б р о в с ь к и й. Пане возний, одведіть його поки в кордегардію. (Ілька виводять у середні двері). Попросіть графиню Брагінську.

IV

У залі напружена увага.

Возний іде в двері праворуч, і через хвилину входить графиня Брагінська, бліда й схвильована, але спокійна на вигляд. Вона зупиняється недалеко від стола.

Д у б р о в с ь к и й. Графиня Брагінська, чи знайомий вам цей наперсток?

Б р а г і н с ь к а (ще наближається до стола). Так —це мій наперсток.

Д у б р о в с ь к и й. Коли так, то розкажіть судові, кому ви його віддали.

Б р а г і н с ь к а (починає розказувати спочатку тихо й нерішучо, а далі все більш переконливо і натхненно. Обстанова суду, урочистість моменту і загальна увага надають її словам виразності закінченої промови). Тієї жахливої ночі я сиділа одна в своїй кімнаті, роздягаючись перед сном. Золотий наперсток залишився на пальці, бо перед тим я гаптувала кошулю... Зненацька страшенний гвалт залунав по замку і захитав його стіни... галас, тупіт, стрільба розлагалися з усіх боків. Мов безумна, вихопилася я з світлиці і побігла в парк... Але в ту ж мить двоє чи троє гайдамаків схопили мене на руки і понесли в темряву ночі... (Не може продовжувати від хвилювання). Даремно я билася в їхніх руках і кликала на порятунок. Звідусіль чула стогони і крики... і крізь гілля дерев червоніла висока заграва. І враз, коли я вже втратила надію і майже була непритомна, з'явився невідомий рицар. Одним могучим ударом уразив він лотрів і вихопив мене з їхніх рук. Обгорнувши своєю кереєю, одніс він мене в сусіднє село і залишив там у безпеці... І перше ніж зайнялася зоря, він зник так само несподівано, як і з'явився. І тільки, прощаючись, спитав моє ім'я на спомин. Три речі дала я тоді йому на спомин — цей наперсток, моє ім'я... і... (зупиняється, дуже тихо) і мій поцілунок, бо нічого більше не було в мене в той час. Але вся моя душа належить цьому рицареві з тієї пори, — і йому досить тільки прийти, щоб повести мене за собою, куди він схоче.

Довга пауза.

Д у б р о в с ь к и й. Графиня Брагінська, чи знає цей рицар, хто ви і якого роду?

Б р а г і н с ь к а. Ні, тільки хрещене ім'я сказала я йому в той час.

Д у б р о в с ь к и й. Графиня Брагінська, чи припускаєте ви думку, щоб ваш збавитель міг оддати кому-небудь ваш наперсток?

Б р а г і н с ь к а (палко). Ні. Мій рицар віддав би цей наперсток тільки разом із життям.

Д у б р о в с ь к и й. Графиня Брагінська, обмірковуйте ваші слова. Багато золотих мрій роїться в дівочому серці, але грубе й жорстоке життя, і не так, як у мріях, складаються його шляхи. Пам'ятайте, що ваші слова кидають смертну тінь на іншу людину.

Б р а г і н с ь к а (гордо). Я знаю, що кажу.

Д у б р о в с ь к и й (суворо). Графиня Брагінська, чому ви такі певні, що тільки рицарем міг бути ваш збавитель? Темної ночі, смертельно злякана, майже непритомна, бачили ви цього чоловіка. Хіба не міг це бути один з гайдамаків? Знов нагадую вам — не змішуйте дівочих мрій з грубим, але правдивим життям.

Б р а г і н с ь к а (обурена, гордо). Я не хочу навіть відповідати на цю образу.

Д у б р о в с ь к и й (усміхнувшись). Це ваше право. Пане возний, введіть злочинця.

V

Брагінська залишається стояти біля стола, трохи відступивши, поклавши руки на спинку крісла.

Знов відчиняються середні двері, увіходить Ілько. Брагінська скрикує і робить невільний рух до Ілька.

І л ь к о. Гельця!

На обличчі графині тяжка, болісна боротьба. Радість змінюється жахом, розчаруванням і нарешті огидою. Не витримавши, вона закриває лице руками.

Д у б р о в с ь к и й. Графиня Брагінська, знаєте ви цього чоловіка?

Б р а г і н с ь к а (ступає крок до Ілька, очі її широко розкриті, руки стискують серце. Вона шепче, мов непритомна). Хлоп... Гайдамака... (Голосно, рішуче). Ні! Ні! Я не знаю цього чоловіка!

Вона стоїть скам'яніла, вхопившись за спинку крісла.

Д у б р о в с ь к и й (до Ілька). Лук'ян Ілько, чим віддячила тобі панночка, крім цього наперстка?

Р у ж и н с ь к и й (підводиться, обурений). Я протестую проти цього запитання! Це глум з шляхетної панни!

Д у б р о в с ь к и й (суворо). Граф Ружинський, ви не маєте тут ніякого голосу! Я примушу вас шанувати суд. Лук'ян Ілько, відповідай.

І л ь к о. Вона... вона... (Вагається). Вона поцілувала мене.

Загальний рух.

Б р а г і н с ь к а (відразу почервоніла, кричить істерично). Хлопа! Ні... Ні... Не його, не його, ні! (Падає в крісло і здригається від істеричних ридань). Який глум... який сором, роздягли, намучили... перед всіма.

Р у ж и н с ь к и й підходить до неї, дає їй склянку води, заспокоює і щось шепче.

Д у б р о в с ь к и й. Графиня Брагінська, ще останнє питання. Ще раз обдумайте ваші слова, чи знаєте ви цього чоловіка? Я не можу примусити вас присягнути, але не забувайте, що коли він дійсно врятував вас у ту ніч, то це єдине, що може дарувати йому горло, бо, вказуючи на вас, він бере на себе вину за всі ексцеси і злочинства тієї ночі.

Л а б е н ц ь к и й. Я протестую проти цього запитання. Це натиск на сумління свідка.

Б р а г і н с ь к а (підводиться, рішуче). Ні. Я не знаю цього чоловіка. (Падає в крісло).

І л ь к о. Спасибі вам, пане суддя, ви бажали мені добра. Але тричі зреклася хлопа вельможна панна, бо ніколи не простить панянка, що хлопові завдячує життям, що забив вошивий гайдамака золотого рицаря, якого берегла вона в своїй шляхетській душі.

Брагінська підводиться, схвильована, і знову сідає.

Д у б р о в с ь к и й (бере від Лабенцького заготовлений аркуш і тихо кілька хвилин радиться з Виверським). Пане возний, введіть перших двох злочинців.

VI

Вартові вводять Скрягу і Шенчика, які становляться рядом з Ільком. Напружене мовчання. Дубровський надіває шапку, обидва підсудки роблять те саме.

Д у б р о в с ь к и й (підводиться). Пане возний! Одчиніть двері, щоб усі вислухали смертний декрет.

Брагінська скрикує. Загальний рух.

В о з н и й (підходить до середніх дверей і тричі відчиняє і зачиняє їх з гуркотом, залишивши востаннє одчиненими). Silentium* (* Мовчання (лат.).), панове! Втихомиртесь для вислухання декрету смертного. (Гучно повторює тричі ці слова).

Д у б р о в с ь к и й (читає). "Іменем його королівської милості і найяснішої республіки, я, Дубровський, суддя Житомирський, з підсудками Виверським і Лабенцьким, обміркувавши фортельні вчинки і гайдамацькі ексцеси нижчеменованих лотрів і людей свавільних перед судом нинішнім очевисто ставших: музик Прокопа Скряги, Мусія Шенчика і Лук'яна Ілька, вирозумівши і зауваживши вини кожного, а меновите* (* Поіменно (лат.).): Прокопа Скрягу, яко бунтівника і бродягу, що наводив донських козаків на пана Спендовського і сам його бив і грабував, і, яко сам признався, інших шляхетних панів окрутне забив і грабував; Лук'яна Ілька, як бродягу і лотра, що вкупі з іншими гайдамаками замок пана Калиновича в Яблунцях розграбив, великіє шкоди, гвалт і душогубство вчинив, не дбаючи нічого на боязнь божую і на право посполите, — суд нинішній за таковиє їх виступи і вини горловиє вищеменованих Прокопа Скрягу і Лук'яна Ілька на стинання шиї декретує і на екзекуцію до регіментаря Стемпковського в Кодню надсилає. Мусія Шенчика, що його участь в гайдамацьких ексцесах не доказано, залишити ad resolutionem* (* До вирішення (лат.).). Пане возний, виведіть злочинців.

Брагінська скрикує і підводиться.

С к р я г а (Ількові). Не поміг тобі панянський поцілунок, Ілько.

І л ь к о (до Брагінської з презирством). Прощавай, ясновельможна графине. (Зараз же ніжно). Прощай і ти, Гельцю, дівчино з золотим наперстком, що пригорнулася в одній льолі в мене на грудях в ту чудову ніч...

Вартові виводять усіх трьох.

Б р а г і н с ь к а ревно плаче. Ружинський її виводить. Пан Мишка виходить за ними.

VII

Сутеніє. Гайдук запалює канделябри на столі.

Д у б р о в с ь к и й. Пане возний, введіть Василя Хмарного.

Возний віддав розпорядження. Ружинський повертається в залу і сідає на перше своє місце.

Д у б р о в с ь к и й (дивиться на свій годинник.) Пане Лабенцький, чи повідомили ви княгиню Вількомірську про скінчення відстрочки?

Л а б е н ц ь к и й. Так, вельможний пане.

Р у ж и н с ь к и й (підходить і кидає на стіл папір). Ось лист від княгині Вількомірської, що уповноважує мене зректися викупу з огляду на скінчення строку.

Д у б р о в с ь к й й. Занадто вже зрікаються сьогодні шляхетні пані. За яким дияволом було заводити цю собачу комедію? (Кидає папір).

Р у ж и н с ь к и й (спалахнувши і хапаючись за шаблю). Занадто ви дозволяєте собі, пане Дубровський!

Д у б р о в с ь к и й (у страшнім гніві). Графе Ружинський! Я звелю зняти вам голову за те, що ви осмілюєтесь хапатись за шаблю перед судом! Не досить того, що ви клопочетесь, мов стара баба, щоб не випустили звіра, якого ви роздратували! (Ружинський відходить на своє місце, зігнувшись і злісно стискуючи кулаки). Але ви допнетесь лише того, що я помилую його власним моїм правом.

Л а б е н ц ь к и й. Але цього не можна зробити, пане суддя. Декрет уже підписано всією колегією.

Ж о в н і р (увіходить і подає листа Дубровському). Вельможному пану Дубровському від регіментаря Стемпковського. (Повертається і виходить).

Д у б р о в с ь к и й (розпечатує листа, читає). Загнано звіра з усіх боків. Здається, що не втекти вже йому.

Чути, як дзвенять заліза за дверима. Вартові вводять Хмарного.

Д у б р о в с ь к и й (ставить перед собою пісочний годинник). Василь Хмарний! Строк моєї ліцензії* (* Тут: дозвіл.) кінчається. Викуп за тебе ніхто не вніс, алмазного жорна не знайдено. Пісок пересипається, і тільки десять хвилин залишається в склянці. За тобою вже прислано варту з Кодні. Тобі належить останнє слово.

Х м а р н и й. Не просив я у вас цього викупу, пане суддя, і не ждав милості від панського суду. Жаль тільки Стесі, що витерпіла даремно стільки мук за брехливу панську принаду. Ніколи не буде спільного між паном і хлопом. Ви замордуєте тисячі нас, але сотні тисяч виростуть нам на зміну, і знову повстануть ці тисячі, щоб довершити ту справу, що нам не вдалася сьогодні. І не врятує вас тоді й цариця, бо й на царицю прийде козацький мороз. Бо недаремно пролили ми кров, а щоб скинути ваше ярмо, щоб визволити з панського гніту вільний народ український. І хоч не швидко мелють наші млини, та завзято. І прийде день, коли жорна, тверді, як алмаз, розтрощать і царські корони, і вашу могутність, і силу, і живі будуть хлопи на власній українській землі. А ти (до Ружинського), ти ще згадаєш мене, тхорева душеІ Не я, так інший козак відплатить тобі і за мене, і за Стесю, якути загубив, проклятий. Бо була б вона жива, то з заліз, з неволі, з постелі смертельної доповзла б, добігла сюди, щоб бути біля мене в смертну мою годину!

Д у б р о в с ь к и й (підписує папір і підіймає пісочний годинник). Пересипався твій пісок, Василь Хмарний, і тепер я повинен відіслати тебе до регіментаря Стемпков-ського. Пане возний...

Х м а р н и й. Прощавайте, пане суддя. Прошу вас" узнайте про Стесю.

Д у б р о в с ь к и й (не дивлячись на нього). Я зроблю все, що можна.

Хмарного виводять в середні двері.

Д у б р о в с ь к и й (підводиться). Прощавайте, панове! (Швидко виходить у двері праворуч).

VIII

Зараз же обидва підсудки підводяться з своїх місць. Ружинський підходить до них, і починається шумна розмова.

Р у ж и н с ь к и й. Це нечувана образа, наруга над шляхетством! Він збожеволів! Я завтра ж писатиму до короля.

Л а б е н ц ь к и й. Він одверто захищає бунтівників. Якби не ми і не Стемпковський, він би його помилував.

Р у ж и н с ь к и й. Образа, наруга, глум!

В цю хвилину з правих дверей з криком вбігає Стеся і кидається до стола.

С т е с я (в страшному зворушенні). Стривайте, спиніться, вельможні судді! Ради бога, верніть, верніть його, скоріше! Я знайшла камінь, я знайшла камінь княгині! Де суддя Дубровський? (До Лабенцького). Ви ж

чули, ви ж бачили, як я приносила його. (Бачить Ружинського). А, й ти тут, проклятий злодію! То слухайте ж усі, тут, перед судом, перед цим розп'яттям! Він, граф Ружинський, схопив мене своїми гайдуками, коли я везла алмаз до княгині... одняли алмаз, кинули в льох і заперли; я поранила всі руки, поки зламала грати. Я присягаюсь у цьому, я вимагаю правди, я обволаю на нього перед судом!

Р у ж и н с ь к и й. Вона божевільна! Накажіть, щоб її забрали.

Л а б е н ц ь к и й (з усмішкою). Ти трохи спізнилася, дівчино. Суд закінчився, і твого нареченого відведено в Кодню на страту.

Р у ж и н с ь к и й. І коли б ти мала навіть десять алмазів, то не приставиш уже голови твоєму Василеві.

Регіт.

Стеся з жахом хапається за голову, потім біжить до дверей, але зараз же падає непритомна на поміст.

В ту ж хвилину з середніх дверей входить Дубровський. Побачивши Стесю, він окидає оком присутніх і, одразу зрозумівши, що тут скоїлося, підходить рішуче до стола. Настає глибоке мовчання. Лабенцький мимоволі підводиться.

Д у б р о в с ь к и й. Що тут скоїлося? Чого хотіла ця дівчина і що ви їй сказали?

Л а б е н ц ь к и й. Я не знаю... вона... вона...

Д у б р о в с ь к и й (гнівно). Пане Лабенцький!

Л а б е н ц ь к и й (озираючись і побачивши, що були свідки). Вона казала, що знайшла алмаз... але нібито в неї його одняли... нібито заперли в льох... якісь байки...

Д у б р о в с ь к и й (швидко підходить до Стесі, становиться біля неї і бере її руки). А, байки, її руки в крові... одежа розірвана. (Швидко підводиться. До гайдука). Зараз же привезти лікаря. (Знов підходить до стола). Вона вирвалася з гвалту, з неволі, вона прибігла сюди, вона запитала вас, а ви підняли її на глум! Я чув регіт, коли йшов сюди. (В страшному гніві). Як! Вам, суддям його королівської милості, об'являють перед цим розп'яттям і за цим столом, що скоїлося злочинство, а ви регочете і глузуєте, як лакеї на кухні! Ганьба! Я завтра ж напишу королю, щоб мені дали других підсудків. Пане возний! Зараз же вчиніть очевисте сознання про гвалт, що зроблено цій дівчині, як тільки вона прийде до пам'яті. Ви відповідаєте мені за її життя. (До гайдуків). Негайно осідлати мені коня, — я їду в Кодню до регіментаря Стемпковського.

Дубровський швидко виходить у праві двері, гайдуки кидаються з усієї сили перед нього.

Возний схилився над Стесею, Ружинський і обидва підсудки стоять остовпівши.

Завіса.

ДІЯ П'ЯТА

Досить широке місце перед брамою, що веде на Кафедральний плац у Житомирі. За широкою брамою з архітектурними оздобами і статуями над просвітом видно плац, католицький собор і народ, що сновигав по плацу. Обік просвіту брами дві лучкові ніші, що правлять за приміщення для варти. Там на порозі на табуретках сидить кілька жовнірів у мундирах і білих гамашах з люльками в зубах. Ліворуч біля самої брами

— шинок під вивіскою "Золотий млин" з 2— З столиками коло входу. Трохи далі одкривається широкий краєвид на поля і далекі гаї. Праворуч — ряд крамниць, зараз зачинених. Коло крайньої крамниці на землі навалено кілька чималих млинових жорен, одно на одному, а найбільше стоїть притуленим до стіни.

І

Весь час проходять купки святочно одягнених городян і городянок. Травневий ранок. Раз у раз чути музику.

П е р ш а к у п к а. Казали, що приїхав сам великий гетьман Браніцький, у костьолі буде врочисте набоженство. І не тільки в костьолі, а навіть у синагозі. Хіба ж пан не чув, що євреї піднесли Браніцькому алмазну шаблю?

— Ще б пак не піднести! Знали б вони, коли б не Браніцький!

— Коли б не Дубровський. Ось хто оборонив Житомир від гайдамаків.

Проходять.

Д р у г а к у п к а. Приїхало три біскупи* (* Біскуп — вищий духовний сан у католиків.), двадцять ксьондзів.

— Що біскупи! З Варшави приїхав якийсь славетний капуцин, буде казання говорити на плацу перед костьолом.

Проходять. Чути музику.

П е р ш а к у п к а. Ходімо скоріше. Чуєте музику? Певно, це вітають великого гетьмана. Боже мій, яка юрба! Ні, це, мабуть, казання. Кажуть, що приїхав капуцин з Варшави, ходім скоріше.

П а у ш а. Е, що там казання! А ви чули, що в Бернардинському кляшторі влаштовано дарове частування для шляхти і міщан? Пан не чув? Це вам краще за капуцина. (Сідає на купу жорен біля крамниці, кілька чоловік зупиняються і слухають). Самого пива сто двадцять бочок, сорок бочок венгжини* (* Венгжина — сорт вина.), вісімдесят волів, дванадцять возів краківської ковбаси, двадцять чотири вози білого хліба — кожну булку несли троє кухарчат, чотири бочки риби, дванадцять кругів швейцарського сиру, кожний по три пуди вагою, — ось точнісінько як ці жорна. (Ляскає рукою по жорнах, на яких сидить). Кожне жорно просто котили по вулиці, неначе колеса. Самих кухарів чотирнадцять, а кухарчат — так ніхто й не лічив. Щоб тільки зробити лавки для обіду, сорок столярів працювали цілу ніч. А коли розвели вогнища, щоб смажити тих волів, то дим пішов аж до неба і зупинився на хмарі. А як почали кришити цибулю та товкти перець, то на всій Чуднівській вулиці од Бернардина до рибного ринку всі панянки плакали, а всі добродії чхали півтори години! Так ось яке частування, це вам не голомозий капуцин!

Ш л я х т и ч (до другого). Чи пан чув? А нум, пане, найкоротшою дорогою через стару круподерню. (Регіт).

Б а б у с я — м і щ а н к а (що слухала весь час, притуливши руку до вуха; до старенького діда). Чи пан чув! Бернардинський кляштор згорів. Єзус, Марія! (Хреститься). Сорок чоловік гасило цілу ніч, дим ішов аж до неба... всі плакали. Мабуть, знов гайдамаки. Боже мій, боже!

Дідок киває головою, обоє виходять. Регіт.

Увіходить пак Пшепюрковський, як і завжди в доброму настрої. Жовніри віддають йому шану. Він зараз же своїм звичаєм розкидається за столиком коло шинку.

П ш е п ю р к о в с ь к и й, Гей, кубок венгжини! Тільки справжній кубок, а не наперсток.

Дехто й собі сідає.

П а у ш а (підводиться). Га! Кого я бачу! Пане коменданте!

П ш е п ю р к о в с ь к и й. А, пане чеснику... Прошу, сідайте, будь ласка. (Шинкар подає кубок). Ще кубок для пана чесника. Ну, то як ся маєте, пане чеснику?

П а у ш а. Та нічого, хвалити пана бога. Адже ж у мене немає такої важкої служби, як у пана товариша.

Проходить суддя Дубровський у пишному вбранні чорного оксамиту, з золотим ланцюжком на грудях і з ціпком з золотою головкою. Гайдук несе за ним шаблю.

Д е х т о з ю р б и. Віват, суддя Дубровський!

Він навіть не обертається.

П ш е п ю р к о в с ь к и й (ухвально). О, цей знає, як завдати гарту, нікого без прочуханки не випустить. (Чеше потилицю). Жоден гайдамака не вийшов від нього цілий. Що й казати — натоптана голова.

П а у ш а. А отже ж і вийшов.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Хто ж це такий?

П а у ш а. А той гайдамака, як його... що княгиня Вількомірська обіцяла викуп за його життя.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Ну, так то ж, пане, інша річ. Тут ціла історія. Хіба ж пан не знає? (Стишуючи голос). Коли минув термін відстрочки, що просила княгиня, і ніхто не приніс алмаза, Дубровський удекретував козака на смерть і відрядив у Кодню. Аж ось через якусь хвилину прибігає та дівчина і каже, що знайшла алмаз, але в неї цей алмаз нібито гвалтовно відібрав граф Ружинський. Розумієте, який скандал, пане. Дубровський, що давно вже ненавидів графа, зараз же помчав у Кодню, припинив страту і домігся того, що гайдамаку помилували і заслали у Величку, коло Кракова, копати сіль. Тільки дівчина, як почула, що осавула відряджено в Кодню, так і бебехнулась на землю без пам'яті та й пролежала так цілий місяць. А як вона отямилась і хотіли допитати її, хто ж це відібрав у неї алмаз, то виявилося, що в неї щось там зіскочило у голові, і вона збожеволіла.

П а у ш а. От так оказія! Ну, а алмаз — так і пропав?

П ш е п ю р к о в с ь к и й (вихиляє кубок). Це вже ви спитайте у графа. Кажуть, що він продав його княгині за майорат графині Брагінської, з якою тепер одружився, — цілий Овруцький ключ, пане, десять мільйонів злотих. Тільки й княгині не дав щастя цей алмаз — син її, князь Вількомірський, дістав кулю в лоб десь у Парижі, побившись з якимось пройдисвітом у кав'ярні, — нема для кого, значить, і берегти цей славетний алмаз.

П а у ш а. То, може, його і не було ніколи?

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Розумійте як хочете, тільки Дубровський цього діла не кинув і, побачите, таки докопається до графа. О, то голова натоптана! Він кожного наскрізь бачить. Гей, шинкарю, ще два кубки вина! Пан чесник пам'ятає, як я ловив тих музик-гайдамаків біля кордону. Не жаліючи живота для блага короля і Речі Посполитої. То що

ж пан думає? Як тільки побачив Дубровський на суді мою зав'язану голову і взнав, відкіля в мене ті рани, він підвівся з свого місця, підійшов до мене, зняв із себе оцей золотий ланцюжок (показує ланцюжок на собі) і надів мені при всіх на шию... За такі, каже, шляхетні рани мушу, каже, віддячити панові чим можу. Так-то, пане чеснику. (Вихиляє кубок).

Чути музику.

Д е х т о з н а р о д у. Приїхав! Приїхав гетьман Браніцький!

Юрба поривається на плац. Пшепюрковський і Пауша теж підводяться.

Пшепюрковський платить гроші корчмареві.

П ш е п ю р к о в с ь к и й. Ну, то що ж, підемо і ми, пане чеснику? (Виходять за браму).

Зліва увіходять Хмарний і Шенчик. Хмарний одягнений у чорний шляхетський жупан, але без шаблі. Шенчик — у міщанському вбранні.

Ш е н ч и к (затримує Хмарного за руку). Як собі хочеш, а далі йти небезпечно. Бачиш, яка юрба? Якраз хто-небудь пізнає.

Х м а р н и й. А то мені однаково. Тільки б Стесю побачити, а там хоч і вмерти...

Ш е н ч и к. Ну, то сядьмо, хоч і тут, на цих жорнах. Звідси ми все побачимо. (Сідають). Ну й шалена ж у тебе голова, Василю! Ледве з-під сокири втік — і знову лізеш.

Х м а р н и й. Ну, то скажи ж мерщій про Стесю, ти її бачив? Невже ж це правда, що вона збожеволіла? Та й що тут дивного? — хіба можна

було витерпіти все, що дісталося їй на долю! Все своє життя, всю любов, весь запал своєї душі віддала вона справі, яку вважала святою, — визволенню рідної людини... О, якби ми мали стільки сили, скільки жило в цій бідній дівчині, не загинула б наша справа! І подумати, що вона божевільна... День у день блукає вона по полях і по місту... сама, нещасна, недужа, убога... І невже ж ніхто не доглядає її? Ніхто не дасть їй напитися, ніхто не зогріє бідних її ніжок? Господи, то де ж твоя правда... де?

Ш е н ч и к. Вона сама не хоче. Старий Цвікловіц кілька разів брав її до себе, суддя Дубровський купував їй сукні і черевики, а вона знов породжає все убогим, а сама ходить по полях і по місту... все шукає дороги в Кодню...

Х м а р н и й (стискує голову). І подумати, що той, хто довів її до цього, — живий і не покараний! Ні! Не для того ж я визволився з-під сокири Стемпковського, не для того втік із Велички, щоб тішився та розкошував мій лютий ворог, мій проклятий кривдник! Недарма ж він так тремтів, боячись, щоб не вирвався з клітки шалений звір. Нехай же тепер побачить!

Ш е н ч и к (хапає його за руку). Та що ти надумав, безумний! Та ну тебе в болото, а з мене вже буде і однієї лезоруції, добре, що хоч як-небудь голову до пліч пришили, і вона поки що держиться. (Хоче йти).

Х м а р н и й (теж підводиться). Не бійся, тебе в це діло не вплутаю. Та й чим я його вб'ю? Ти ж сам забрав у мене шаблю і ніж. Ходім краще шукати Стесю... Тільки б знайти її живою, тільки б пригорнути до себе її бідне, смутне личко, зогріти її худенькі ручки, заглянути в її бідні, нерозумні, налякані очі... Потерпи ще трошки, моя бідна дитино, я верну тобі розум, я відплачу тим, хто скривдив тебе так люто. (Іде за браму. Шенчик за ним).

II

З лівого боку ввіходить Цвікловіц і Лія, вилікувана Цвікловіцем від її сліпоти і пишно одягнена в оксамитну сукню, в золотих оздобах і самоцвітах: Лія, немов дитина, поривається до всього, що бачить своїми прозрілими очима. Вони зупиняються коло брами, дивлячись на далекий простір, що одкривається зліва.

Л і я (притулившись до руки Цвікловіца). О мій тату! Яке велике щастя бачити своїми очима цей прекрасний світ... Що за розкіш ці зелені поля, і темний гай, що синіє далеко-далеко... і цей плац, весь залитий сонцем... і ошатна юрба, що сновигає навкруги... і ці самоцвіти, яких я ніколи не бачила... і найкраще твоє чудове обличчя, срібна борода і прекрасні очі, що в них стільки мудрості і ласки. І це все щастя дав мені ти, великий, мудрий, коханий! (Вона палко цілує його руку). Чи є ж більше чудо на світі, як розкрити сліпі очі людині!

Ц в і к л о в і ц (усміхається). О, якби я справді міг розкривати сліпі очі людям, — це б було дійсно чудом. Немає чуда, що я вилікував твої очі, які не бачили тільки тому, що був замутився твій розум. А скільки людей залишається сліпими, хоч і бачать їхні очі, і горе тому, хто розкриває їхню сліпоту. Хіба ж можу я сказати цим жовнірам, що не гайдамаки їхні вороги, а пани, які навмисно тримають їх самих у темряві, кріпацтві та злиднях. Але сліпі й самі пани, що змагаються в конфедераціях з королем та проміж себе і не бачать, що хижі сусіди давно вже полічили дні їхньої вільної і безладної республіки, тільки чекаючи часу, щоб поділити її між собою... І гайдамаки сліпі, бо повірили в ласку цариці, що продасть весь народ український, щоб тільки держався її трон і не луснули стародавні ланцюги, якими посковувані хлопи по всій землі — од Москви і до Мадріда... Бо добре знає цариця, що кожний удар по цих ланцюгах буде чути скрізь, де тільки працює на панів безправний пригноблений народ... Але більш за всіх сліпі євреї, що цілують панську руку, яка ще вчора їх била... Ось поглянь, це ж наші євреї... Вони несуть алмазну шаблю, щоб якшанобливіше піднести її великому гетьманові Браніцькому (з глибоким сарказмом) за те, що він врятував народ єврейський від нового Амана* (* Аман — наближений

перського царя Артаксеркса, що домігся в царя указу про винищення іудеїв (біблшн.).) і персів...

З правого боку виходить депутація євреїв, що несе на червоних оксамитних подушках золоту, всипану алмазами шаблю і сувій тори. Попереду два равві, за ними кілька заможних, пишно вдягнутих євреїв. Вони сваряться і сперечаються проміж себе, кому йти першому, кому держати промову тощо.

Ц в і к л о в і ц. О, я б хотів послухати, як вони будуть рівняти ясновельможного гетьмана з Мордохаєм, Самсоном і Давидом... Ідіть, сліпі безумці, шануйте тих, хто зіпсував вашу совість, хто має право кинути завтра в свинячий хлів вас і ваших дітей за невиплату оренди, різати пейси або цькувати собаками за першою своєю примхою...

Депутація проходить за браму.

З правого боку виходить молодий єврей, убогий, по-жебрацькому вдягнений у лахмання, кульгавий, із милицею під рукою.

Л і я (пригорнувшись до Цвікловіца). О мій тату... я знов спом'янула те, що твоя ласка примусила мене забути...

Ц в і к л о в і ц (дивиться на неї допитливим оком). О, ні, не примушував я тебе зрікатись старих спогадів, старого горя, моя доню... Слухай, Ліє, чи хотіла б ти побачити кого-небудь з твоїх рідних... з тих, кого так кохало твоє серце?

Л і я (стенувшись). Нащо... нащо ти жартуєш так жорстоко! Вони ж загинули... загинули всі... і тато, і мама... і Лейзер...

Ц в і к л о в і ц. Я не жартую, Ліє... Хотіла б ти побачити свого нареченого?

Л і я (схвильовано). Лейзера? Ні... ні! Нащо ти мучиш мене!

Ц в і к л о в і ц (підзиває рукою убогого єврея). Підійди сюди, юначе. (Убогий наближається). Чи пізнаєш ти цю дівчину?

У б о г и й. Ні, шановний пане, я не знаю цієї вельможної пані.

Л і я (що придивляється із страхом і надією до убогого, притуливши, руку до серця, скрикує). Лейзер! Лейзер! Мій коханий!

У б о г и й (випускає свою милицю й падає на одне коліно, притуливши руки до висків, дивиться на Лію, як на привид). Ні... ні! Цього не може... цього не може бути...

Л і я (кидається до нього, обіймає його голову руками й хоче підняти, сміється і плаче разом). Лейзер, Лейзер, мій любий, коханий, рідний! Бідний, убогий, нещасний. Як ти намучився, який ти блідий, худий! Ходім же, ходім скоріше до твоєї Лії, я змию тобі голівоньку, я вимию твої бідні поранені ніжки, я поцілую тебе так ніжно, моя любов, моя радість безмірна!

Ц в і к л о в і ц (піднімає разом із Лією убогого й веде його праворуч). Тепер я бачу, що недаремно розкрив тобі очі, моя Ліє. Бо і в щасті не зреклася ти любові, бо не зрадили твої очі того, кого кохала твоя душа.

Виходять усі троє. Раптом чути музику, що наближається.

III

Д е х т о з г о р о д я н. Цехи! Цеховики йдуть! З музиками, з корогвами!

З лівого боку виходить провід цехів з корогвами і музикою. На кожній корогві — герб із символом ремесла — черевиком, човником (ткацьким), жорном, ножицями, бджолою і т. ін. Спереду кожного цеху — цехмістри з довгими ціпками із срібними головками. Всі цехи проходять під музику за браму на плац. Останнім іде кравецький цех, який зупиняється. В цьому цеху, крім цехмістра і лавника — статечних гладких міщан — шість кравців, худорлявих, довгоногих, в однаковому рудуватому вбранні з ножицями на поясі замість кинджалів, і шість кравчих, гарненьких і дженджуристих, в оздобленому міщанському вбранні, в ліфах і коротеньких спідничках (балет). Цех доповнюють ще дві особи: підскарбій — надзвичайно худорлява постать із довгим носом і великим шкіряним капшуком на поясі, і "новак" — новий член цеху — молодий, гладкий і незграбний хлопець з довгим жовтим волоссям. Цехмістер і лавники сідають за столик коло шинку, решта стоять мальовничим півколом; "новак" і підскарбій-посередині спереду.

Ц е х м і с т е р (сідаючи за столик). А що, панове лавники, чи не пора б нам запити вхідчини новака, пана Круп'янки, на честь, гм, шановних цехових персон (погладжує себе по череву) і во славу славетного нашого цеху?

Л а в н и к и. Такі Так! Давно пора!

Ц е х м і с т е р. Пане підскарбій, що належить з пана Круп'янки в братерську карбону* (* Карбона — посудина для збирання пожертвувань у костьолі. Тут — цехова складчина, скарбниця.) за вхідчини в славетний кравецький цех доброго міста Житомира?

П і д с к а р б і й (з поклоном). Три кварти горілки, п'ять кварт вина, кошик пирогів, чотири ковбаси, один марципан і два фунти свентоянського бобу, кхе, кхе, кхе, кхе, пане цехмістре. (Кашляє).

Ц е х м і с т е р (поважно). Чуєш, пане Круп'янко?

Н о в а к. Залюбки, вельможний пане. (Дає підскарбію гроші).

Ц е х м і с т е р. О, здається, ти добрий новак, будеш добрим братом. Пане підскарбію, влаштуйте частування. Пам'ятай же, брате Круп'янко (підіймає пальця), мудрі регули славетного кравецького цеху: поважай старших, навощуй нитку перш ніж шити, не гуляй з непутящими жінками, не крой камізельку попереду штанів, не позичай грошей і не сунь голови, куди не влізе. Коли будеш це все робити, то будеш сам добрим кравцем, навіть цехмістром.

Подають вино і страву, всі п'ють. Кравчихи гризуть "свентоянські" стручки.

Ц е х м і с т е р. За нового брата нашого славетного цеху, пана Круп'янку, щоб був він добрим кравцем і товаришем!

Л а в н и к и. Аксіос, аксіос, аксіос!.. * (* Достойний.)

Ц е х м і с т е р. А що ж, панове кравчикове, давно вже ми танцювали обертаса, щось і в мене ноги сверблять!

К р а в ч и х и (плещучи в долоні). Обертаса! Обертаса!

Балет.

6 кравчих, 6 кравців, пан підскарбій і пан Круп'янка танцюють польку і обертаса, пориваючи при кінці танка товстенного пана цехмістра.

Х о р (співає).

Замовляла раз в Кракові

Гречна панна кравчикові:

Сукню зший мені й кошулю,

Щоб ніде корсет не мулив.

Кравчик хлопець був охочий,

Приміряв корсет щоночі,

Так і сяк панянку тулив,

Щоб ніде корсет не мулив.

А панянці все не досить.

Ще кравця до себе просить,

Ах, попала, мабуть, голка

В серце панни від пахолка.

Зшив кравець нарешті вбрання,

Та не вийшло без догани,

Бо не сходиться на стані

Ні корсет, ні сукня панни.

Після закінчення танка кравчихи з реготом поривають пана Круп'янку і товстого цехмістра на плац. Цех виходить туди ж таким самим порядком.

IV

З лівого боку ввіходить граф Ружинський і Гельця — тепер його дружина. Ружинська змарніла, на лиці сум і мука. Ружинська зупиняється.

Р у ж и н с ь к и й (грубо). Ходім же! Чого це ти знов стала? І так спізнилась.

Р у ж и н с ь к а (береться за голову). Я не можу йти на плац, де натовп... мені там робиться страшно... Благаю тебе, йди сам... я поїду додому.

Р у ж и н с ь к и й (гнівно). Цього ще не ставало! З того часу, як я одружився з тобою, нема кінця безглуздому вередуванню. День у день сльози, зітхання, охкання, хвороби. Дай мені хоч на вулиці здихатись твоїх дурувань.

Р у ж и н с ь к а (лагідно). Я знаю, що я заслужила своє лихо і мушу терпіти... Благаю тебе, йди сам, я не можу йти в юрбу, я не можу йти туди, де всі дивитимуться на мою муку... Що я робитиму там із своєю журбою... серед веселої гомінкої юрби... Самотня, темної ночі, крадькома можу я плакати та молити прощення за тяжкий мій гріх, за те, що зреклася свого збавителя, за те, що оддала катам того, хто врятував життя моє і честь.

Р у ж и н с ь к и й (хапає її за руку і шипить розлючений). Ходім! Ти ганьбиш мій рід... Хлопська графиня!

Р у ж и н с ь к а (з гордістю, що прокинулась в ній під впливом образи). Геть! (Вивертається й одступає). Не тобі б казати про ганьбу... злодій...

Ще на початку цієї сцени з лівого боку ввійшла Стеся, бліда, змучена, в розірваній сірій сукні-сорочці, з якої видно голі плечі і босі ноги. Вона робить кілька кроків, озираючись безумними очима, потім підходить до жовнірів. Вигляд її лагідний і сумний, в рухах немає колишньої енергії.

С т е с я (до жовнірів). Скажіть, будь ласка, добрі люди, де дорога в Кодню?

1-й ж о в н і р (регоче). Спитай, дівчино, в судді Дубровського.

2-й ж о в н і р. У Кодню є дорога, тільки назад немає.

С т е с я (стенувшись). Так... я знаю... назад немає, назад немає...

Р у ж и н с ь к а (з жахом і жалем дивиться на Стесю, пригорнувшись мимоволі до чоловіка). Дивись... це та сама дівчина, що просила тоді за свого нареченого в той самий вечір, коли... (Вона стенається). Вона збожеволіла... бідна дівчина...

Р у ж и н с ь к и й. Та ходім же нарешті! (Грубо хапає її за руку, боязко озираючись на Стесю і пориваючись до брами).

С т е с я (підходить до Ружинської і бере її за руку). Бідна, як поколоті голкою твої ніжні пальчики... бачиш, вони всі в крові... Чому ж ти шила без наперстка... (Ружинська стенається). Де твій наперсток? Чому ж ти шила без наперстка... саван для свого чоловіка... Стривай, я подарую тобі наперсток.

Гельця з жахом вириває свою руку і закриває обличчя руками.

Р у ж и н с ь к и й (грубо сіпає її). Ось твої безглузді вередування! Кінчилось тим, що зібрала юрбу коло себе.

І дійсно, кілька прохожих зупинилось, дивлячись на цю сцену.

V

Із-за брами виходить суддя Дубровський з своїм гайдуком і секретарем і теж зупиняється, хмуро дивлячись на те, що чиниться.

С т е с я (що пізнала Ружинського). А, це ти! Це ти вкрав мій алмаз, моє алмазне жорно! (На якусь мить розум її неначе прояснився). Ти! Ти! Схопив мене і кинув у льох і відібрав алмаз, що я купила ціною крові, ціною крові моєї! Я обволаю на тебе! Я обволаю на тебе, як на злодія і гвалтівника!

Рух і гомін серед народу.

Р у ж и н с ь к и й. Проклята божевільна! (Злісно, зігнувшись, поривається до брами, але відступає перед Дубровським, що робить крок уперед і навмисно заступає йому дорогу). А, проклятий диявол...

Д у б р о в с ь к и й (грізно й поважно). Стійте, графе Ружинський! Нарешті-таки прояснився розум цієї бідної дівчини, і вона прямо й очевисто назвала, хто її кривдник і гвалтівник. Іменем найяснішої республіки викликаю вас завтра на суд, графе Ружинський! А всіх, хто чув, що казала ця дівчина, викликаю, яко свідків перед судом. Пане секретарю, запишіть зараз же всіх, хто був тут присутній.

Р у ж и н с ь к и й (злісно сміється). Ви помилились, пане Дубровський! Ви не суддя більше в Житомирі. Вас вже знято з посади — щоб не захищали бунтівників і хлопів!

Д у б р о в с ь к и й (вражений). Ви брешете!

Р у ж и н с ь к и й (виймає з кишені пергамент з печаткою). Ось декрет його королівської милості — завтра я пришлю його до вас. (Хапає

за руку дружину і виходить за браму. Дубровський стоїть якусь мить приголомшений, тоді підіймає гордо голову і так само спокійно й поважно іде ліворуч. Юрба шанобливо розступається перед ним).

VI

Народ хвилюється.

В и г у к и з ю р б и. Так ось які ці графи! А Дубровського — чули — таки з'їли! Злодії, гвалтівники! — Добра панська правда! — А що він зробив? — Хіба ж ти не чув? — А хто ця дівчина? — Та це ж Стеся Бражнюк... Геть з панами! — Тихше, дурний, жовніри! — Ходім на плац. — Бити всіх панів! — Що ти сказав, хаме? Ану, пане, покличте того жовніра!

С т е с я. Що казав той великий пан?.. Здається, щось добре... Де я його бачила? Чи не знаєте ви, добрі люди, де я бачила цього пана з золотим ланцюжком на шиї... (Тре чоло). То хіба ж ланцюжки бувають золоті?.. залізні... тільки... залізні... Але чого це мені здалося, що й в нього руки в крові? Хіба він теж був у Кодні? (Озирається навколо себе). Я питала диких гусей, чи не бачили вони, що діється зараз у Кодні... вони довго не хотіли сказати мені правди. (Співає).

Ой дикії гуси, вам вільно літать

Високо в небесній безодні,

Скажіть мені правду, чи бачили ви,

Що діється зараз у Кодні.

"Ми бачили зверху, як гай шелестить,

Зеленії сосни кивають,

А десь у долині сокира дзвенить —

То, мабуть, хтось дрова рубає".

О, ні, не рубає сокира дубів,

І сосни стоять непохитні...

Скажіть мені правду, що бачили ви,

О гуси, мандрівці всесвітні.

"Ми бачили зверху, як річка гурчить

По темних ярах та долинах..."

О, ні, то неправда, там річки нема,

О гуси, не мучте дівчини.

"Так ось тобі правда, кати гайдамак

Сокирою люто стинають,

Кривавая річка тече крізь байрак,

А голови в яму кидають.

А пан регіментар при ямі сидить

І голови лічить козачі.

— Стинайте, — він каже, — ще мало голів —

Не вся Україна ще плаче".

Юрба вдивляється на Стесю, глухо хвилюючись

С т е с я (побачивши жорна коло крамниці, підбігає до них). Жорна... Жорна... Боже мій... Як защеміло враз моє серце... (Вона хитається, схопившись за серце, і сідає, збліднувши, на жорна). Боже мій, що це зі мною... (Схоплюється і підходить до людей). Ради бога... ради бога... підніміть, підніміть їх скоріше. (Хапає когось за руку і тягне до жорен). Підніміть ці жорна, бо вони придавили моє серце... воно там сочиться кров'ю... Ви подумайте тільки, як боляче серцю, коли на ньому лежить такий камінь. (Вона засовує пальці під жорно і хоче його підняти. На лиці її передсмертна мука).

Ю р б а (сміється). От нерозумна! Три чоловіки не піднімуть його. От дурна!

С т е с я (плаче, сидячи біля жорен і схопившись за серце). Я не можу... давить, гнітить... серце болить... Зніміть. (Кричить). Зніміть жорно з мого серця! (Зривається на ноги). Зніміть, а то воно... (Враз падає навзнак, схопившись за серце).

Юрба кидається вбік.

Хтось із народу нахиляється над Стесею. Умерла... Народ хреститься, знявши шапки. Глухий гомін. В цю хвилину з-за брами виходить Хмарний і ззаду через юрбу протовплюється наперед.

Х м а р н и й (ще здаля, через голови побачивши Стесю, кричить). Стесю! Стесю!.. (Народ розступається, він кидається до неї з риданням).

Стесю, Стесю, голубко! (Підводить її плечі, цілує, але вона нерухома). Мовчить... Замовкла навіки... Пізно ж ми зустрілися з тобою, моя ластівко бідна, бідна дівчинко... Скільки блукала ти, вбога, нещасна, заплакана, по гострому камінню своїми босими ніжками, шукаючи правди, шукаючи твого милого. Не діждалась, не діждалась ти його...

Цілує її руки й гірко плаче, похиливши голову. Народ глухо хвилюється. В цю хвилину ввіходить граф Ружинський. Юрба мовчки розступається.

Ружинський підходить, здивований.

Р у ж и н с ь к и й (побачивши Стесю і не впізнавши Хмарного, що схилився на руки Стесі). А, це та божевільна дівчина. (Глузливо). Ну, що ж, здається, вона таки знайшла своє жорно.

Х м а р н и й (що при перших словах графа підвів голову, зривається). А, це ти! Так і ти знайшов своє жорно! (З цими словами він хапає з нелюдською силою верхнє жорно і, високо піднявши над головою, кидає його на голову Ружинського, який даремно кинувся був тікати, — юрба не пустила його, і він падає з розбитим черепом).

Крик, рух.

Хмарний ще раз ніжно цілує Стесю і зникає.

Завіса.

1930